

ԴՐՈՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՆԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

1902

„Droschak”

ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՈՇԱԿ

Adresse :
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak”
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ԳԱԸՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ա Յ Ի Ո Ւ Թ Ը

Աւելորդ է, կարծում ենք, երկար կանգ առնել այն հանգամանքի վրայ, թէ Թիւրքիան զուրկ է այն ներքին ուժից, որը հիմք է բոլոր քաղաքակիրթ երկիրների անկախ գոյութեան:

Թիւրքիան չունի ոչ միաձոյլ կամ գոնէ մեծամասնութիւն կազմող մի ազգութիւն, ոչ կուլտուրական բարձրութիւն՝ առաջադիմելու և օտարների հետ մրցելու համար, ոչ հասարակական կարիքների մասին հոգ տանող վարչութիւն:

Հնորհիւ այդ երկրում գոյութիւն ունեցող վարչական սխառեմին նայել ժողովրդի վրայ իբրև մի կամեանաւոր կոլլե, որից միմիայն օգտուում են տուրքերի, կաշառքների, մնասօրհների, կողոպուտների միջոցով առանց փոխարէնը ունէ բան տալու — արգիւնաբերութիւնը այնտեղ չի զարգանում, ազգաբնակչութեան նիւթական վիճակը չի բարւոքուում, բրիտաններից յետոյ, սկսել են գաղթականութեան դիմել և մահաճակատները՝ տաճիկներն ու քրդերը: Աւելի ևս. Թիւրքիայում չենկատուում ազգաբնակչութեան բնական աճում, որ ճակատագրական պիտի համարելի կուլտուրայէս յետ մնացած երկիրների համար:

Բայց, քանի որ համարեա բոլոր հարևան երկիրներում գոյութիւն ունեն հակառակ պայմաններ, բնականաբար տարեց տարի աւելանում է հարևանների ուժը, մեծանում է նրանց կուլտուրական, տնտեսական և քաղաքական ազդեցութիւնը Թիւրքիայի վրայ:

Չընայած այդ բոլորին՝ «հիւանդ մարդը» շարունակում է պահպանել իր գոյութիւնը և սպառնում է կարծես դեռ երկար շարունակել: . .

Հանրաձայնօթ ճշմարտութիւն է, որ մեծ գեր են խաղում այդտեղ եւրոպական պետութիւնների ունեցած տարբեր շահերը, նրանց մրցակցութիւնը միմեանց հետ, որից գիտեն օգտուել օսմանեան պետութեան վարիչները . .

Այնուամենայնիւ, սուլթանների գոյութեան ամենաուժեղ նեցուկը դա չէ:

Ներքուստ փոսած Թիւրքիան անկարող կը լինէր պահպանել իր քաղաքական գոյութիւնը և առանց եւրոպական դիպլոմատիայի համաձայնութեան, եթէ նրա լծի տակ հեծող տարրերը հասկանային միմեանց, համաձայնէին իրենց ընդհանուր պահանջների վերաբերմամբ և գործէին միասին ձեռք ձեռքի աւած:

եւ ճիշդ. ո՞վ է պաշտպանում իրապէս Թիւրքիայի ներկայ կացութիւնը. — Ոչ որ: Ոչ որ, որովհետև պետութեան հիմք չեն կարող կազմել անկիրթ, խառնիճաղանձ ազգութիւններ, ուժիկի համար ծառայող մի բուռը պատմութեան հետ միասին: Միւս բոլոր կենսունակ տարրերը դէմ են Թիւրքիայի ներկայ քաղաքական կացութեան: Դէմ են և թիւրք փոքրամասնութեան հասկացող, քիչ շատ մարքուր տարրերը և ոչ-թիւրք մեծամասնութեան՝ բոլոր տարրերը՝ քրիստոնեայ հայերը, մակեդոնացիները, մարոնիաները, յոյները, մահաճակատական ալբանացիները, արաբները, նոյնիսկ քրդերը:

Բոլորը դէմ են Թիւրքիայի արդի կացութեան, բայց . . . այդ դէմ լինելը արժէք չունի, որովհետև նրանք դէմ են զատ զատ, առանց միմեանց հասկանալու, առանց մէկ նպատակ ունենալու: Ահա այս անհամաձայնութեան շնորհիւ է, որ Թիւրքիան պահպանել է իր գոյութիւնը. սրա մէջն է կայանում նրա դիմացկանութեան ուժը:

Արաբներին նա ճնշել է ալբանացիների միջոցով, ալբանացիներին արաբների: Կոտորել է հայերին, երբ լուծ են եղել միւսները. ջարդել է յոյներին, երբ լուծ էին մակեդոնացիները, իսկ այսօր կոտորում է վերջիններիս, որովհետև լուծ են միւսները: Դրանց բոլորին, ինչպէս մի քանիսին միաժամանակ ճնշել տաճիկը կը դժուարանար, անկարող կը լինէր, բայց առանձին-առանձին նա կարողացել է և կը կարողանայ նոյնպէս և ապագայում: Նամանաւանդ դա յաջողում է նրան այն դէպքում, երբ ինդիքը վերաբերում է Թիւրքիայի մի անկիւնին, մի ազգութեան: Մեծ պետութիւնների մէջ միշտ գտնուում են մէկ-երկուսը, որոնց շահերը հակառակ լինելով այդ անկիւնի շահերին, թէ են տալիս Թիւրքիային:

Բոլորովին այլ դրութիւն կը ստեղծուի, երբ յաջողի կապել միացնել թրքական լծի տակ հեծող ազգութիւններից մի քանիսին, երբ ապստամբութիւնը պայթի երկրի զանազան անկիւններում: Կիսատուած, ոտարորիկ տաճկաց զորքերը անկարող կը լինեն արագ կերպով մարել վառուող կրակը. կը թուլանայ դիպլոմատների հակակշռական ուժը և «հիւանդ մարդը» վերջ կը տայ իր գոյութեան: Օսմանեան պետութիւնը կամ կ'ոչնչանայ քաղաքականապէս, կամ կը վերածուի մի նոր, արդարացի քաղաքական կազմի, Ֆէդերալիստական հողի վրայ, որը կ'ապահովէր աշխատանքի և արգիւնաբերութեան շահերը, որը միջոց կը տար բոլոր ազգութիւններին:

ղարգանալ և պահպանել իրենց ազգային գոյութիւնը:

Դժբախտաբար, մենք դեռ հեռու ենք այդ ցանկալի օրերից: Մակեդոնիայի այսօրւայ ապստամբութիւնը մի նոր ապացոյց է դրան:

Ապստամբութիւնը ծագելու հէնց առաջին օրւանից հակակրական նշաններ սկսեցին ցոյց տալ ոչ միայն «խաղաղութեան» սիրահար մեծ պետութիւնները, այլև բոլոր հարևան վոյեյիկ երկիրները՝ Յունաստանը, Սերբիան, Ռումանիան:

Դրանք բոլորը դէմ են մակեդոնական շարժման, վախենալով մի գուցէ Մակեդոնիան միացի Բուլղարիային և խառտի հաւասարակշռութիւնը՝ Բալկանեան թերակղզում: Բացի դրանից, դրանց բոլորը ունի և մի այլ աւելի խոր երկիւղ, այն է որ Մակեդոնիայի և Բուլղարիայի միացումը կը կլանէ այդ շրջանում ապրող յոյներին, սերբերին, կոցո-վալախներին:

Այսպիսով «մակեդոնական» խնդրի լուծումը «հայկական» խնդրից ոչ պակաս դժարութիւնների է հանդիպում:

Այդ ծանր դրութիւնից դուրս գալու համար է, որ վերջերս առաջ եկաւ Մակեդոնիայում նոր յեղափոխական կողմերի գլխավորութիւն (գլխավորապէս Մակեդոնիայում գոյութիւն ունեցող մարմիններից), որը իրեն նշանաբան ընդունելով «Մակեդոնիան մակեդոնացիներին», որոշեց հեռու պահել այդ վայրը շահ ունեցող հարևան վոյեյիկ և մեծ պետութիւնների քաղաքական կուսածաղիկ դառնալուց: Եթէ սրան աւելացնենք և այն, որ նոր կոմիտէն պահանջում է կատարել հաւասարութիւն Մակեդոնիայում ապրող ազգութիւնների լեզուի, կրօնի, քաղաքական իրաւունքների վերաբերմամբ—մենք կըստանանք մի այնպիսի ծրագիր, որը միակ իրագործելին կարող է համարել Ցածկաստանի գլխավոր վայրերի համար:

Այդ ծրագրի կողմնակից է եղել Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը իր ամբողջ գոյութեան ընթացքում:

Եւ այն ինքնավարութիւն և ազատութիւն ներքին գործերի նկատմամբ բոլոր ազգայնական շրջանների համար, հաւասարութիւն բոլոր այդ շրջաններում ապրող ազգութիւնների համար և «բաց դռներ» ու չէզոք դիրք հարևան պետութիւնների վերաբերմամբ — ահա այն հիմքերը, որոնք միայն կարող են ապահովել Թիւրքիայում ապրող ազգութիւնների ապագան և որոնց իրագործումով միայն կարող է դեռ ևս պահպանել իր գոյութիւնը օսմանեան պետութիւնը:

Միջհամալսարանական սահմանադրութիւնը կամ նրա նման «նրկատարութիւններ» պահանջած այլ կեդրոնական, միատեսակ օրէնսդրութիւնը չեն կարող վերացնել արդի դժգոհութեան պատճառները: Եւ յիշուի, սահմանել մի և նոյն օրէնսդրութիւնը թափառական արարի ու քրդի ինչպէս և խաղաղ արդիւնարեր յոյների ու մակեդոնացիների ապրած վայրերի համար, կը նշանակէ օրէնք ստեղծել ոչ այնքան կեանքի մէջ իրագործելու համար, ինչքան բաւարարութիւն

տալու ժողովրդի կեանքից հեռու կազմած տէօրիաների: Իրենց հասկացողութիւններով վարք ու բարքով, կուլտուրական բարձրութեամբ այդ ազգութիւնները շատ հեռու են միմեանցից և հետևաբար կարօտ են տարբեր օրէնքների, տարբեր վարչական սիստէմների իրենց ներքին գործերում:

Առանց Թիւրքիայում ապրող բոլոր ազգերի աշխարհագրական շրջանների ինքնավարութեան, սահմանադրական նրկատարութիւնները համակողմանի չեն գտնի ոչ Հայաստանում, ոչ Արաբիայում, ոչ բուլղարների, ոչ ալբանացիների շարքերում:

Բողոքներին ենթակայ Թիւրքիայի բոլոր վայրերում ոչ մի կուլտուրական ազգութիւն չի կազմում ճշնոյ մեծամասնութիւն, որպէս զի կարելի լինէր ինկատի Հասնի և ուրիշների արդարացի պահանջները: Փոքրամասնութիւն կազմող ազգութիւնների իրաւունքների մերժումը անարդարացի և վտանգաւոր է և՛ այսօր և՛ միշտ: ոչ միայն Մակեդոնիայի, այլ և Թիւրքիայի միւս բոլոր գլխավոր շրջանների համար: Ահա ինչու միայն կատարել հաւասարութիւնը զանազան ազգութիւնների վերաբերմամբ կարող է դրաւական լինել ինքնավարութիւն վայրերը շրջանների խաղաղ կուլտուրական առաջադիւսութեան համար:

Նոյն սկզբունքը պիտի ղեկավարէ Թիւրքիայում ապրող ազգութիւններին և արտաքին քաղաքականութեան մէջ: Հարևան պետութիւնների քաղաքական ինտրիգներից հեռու մնալը միմիայն կ'ապահովէ այդ ինքնավար շրջանների կենսունակութիւնը: միայն չէզոքութեան շնորհիւ նրանք կը կարողանան ազատել պատերազմների թատերաբեմ լինելուց, և, հետևաբար, ուժեղ զօրք պահելու տեղ, հնարաւորութիւն կըստանան ծախսել ժողովրդի սուղ կօպէկները նոյն այդ ժողովրդի առաջադիւսութեան անհրաժեշտ կարիքների վրայ:

Միայն այս պայմաններով կարելի է բաւարարութիւն տալ և համերաշխութիւն առաջ բերել Թիւրքիայի բոլոր դժգոհ տարրերի մէջ: Միայն այդ հողի վրայ կարող է պահպանել իր գոյութիւնը ինքը օսմանեան պետութիւնը:

Մակեդոնացիները այդ բանը հասկացան արդէն: Յոյս ունինք, որ նոյնը կը հասկանան և այլամացիները, և յոյները, և քրդերը և նոյնիսկ անկեղծ տաճիկ ազգասէրները:

Երբ այս միտքը տարածւի աւելի լայն շրջաններում և մենք կարողանանք կազմել բոլոր ազգութիւններից մի մեծ յեղափոխական դաշնակցութիւն, իրենց ազգային անհատականութիւնը պահպանելու համար, այն ժամանակ կը լեցւին մեզ բաժանող անդունդները, կ'ունչանայ բռնապետական Թիւրքիայի այսօրւայ ուժը:

Մասնակի շարժումները կը վերածուին ընդհանուր ապստամբութեան և սուլթանի լծի տակ հեծույ տարրերը կը դադարեն Նըլդըլի Բեօսքին սարուկ և զիտլոմասներին խաղալիք լինելուց:

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՄԻ ԽՈՐՀՐԳԱՌՈՂՈՎ

ԱՐԻԵԼԵԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ԱՆՍՏՈՆ ԼԸ ՌՈՒԱ ՔՕԼԻՅՈՒՆ ԵՒ ՆԵՐՈՒՅՆՆԵՐԻ ՄԵՂ ՏՐԱՄԱՐՈՒՄ ԱՐԻԵԼԵԿԱՆ ԵՒ ՆԵՐՈՒՅՆՆԵՐԻ ՄԵՂ ՏՐԱՄԱՐՈՒՄ ԱՐԻԵԼԵԿԱՆ ԵՒ ՆԵՐՈՒՅՆՆԵՐԻ ՄԵՂ ՏՐԱՄԱՐՈՒՄ

Այժ որ քաջութիւն ունի անաչառօրէն դիտելու Բալկանեան երկրներում տիրող յուզումը և թիւրք կայսրութեան ներքին խռովութիւնները — նրա աչքում Արևելքի վիճակը տարօրինակէս անհասկացանալի է: Այդ վիճակը չէ կարող երկար շարունակել, առանց մասնելու Թիւրքիան, ապա ուրեմն և Եւրոպան՝ զինուած ընդհարումների վտանգին, որոնց ծաւալն ու հետևանքը ոչ որ չէ կարող նախատեսել:

Եթէ արևելեան ժողովուրդների տառապանքները, եթէ այն անպատուութիւններն ու չարչարանքները, որոնց ենթարկւած են Մակեդոնիայի քրիստոնեաները, եթէ մի ամբողջ ժողովուրդի բնաջնջման գործը, որ յամառ կերպով առաջ է տարւում հայկական բարձրակարգակի վրայ — եթէ այդ բոլորը չէ կարող յուզել մեր եսամոլութիւնը քեթ պետական գործիչների խոհեմութիւնն ու զգուշաւորութիւնը, չպիտի անտարբեր մնային հանդէպ միշտ աճող յուզումներին և ապստամբների կենտրոնացման Մակեդոնիայում ու Հայաստանում: Եւրոպայում, ինչպէս և Ասիայում, սուլթանը ձգնուում է վերականգնել խաղաղութիւնը տէքորի միջոցով: Թալանը, բռնաբարութիւնն ու կոտորածը դարձել են նրա վարչութեան սովորական միջոցներ՝ թէ Արաբալի ու Սարուսայի հովիտներում և թէ Անայ լճի ափերում...

Մակեդոնիայի այսօրեան վիճակը նման է 1876 թվի Բոսնիա-Հերցեգովինայի վիճակին: Նա դեռ աւելի վատթար է, քանի որ գաւառների մէջ սուլթանի հրահանգով կենտրոնացած զորքերը միայն բռնաբարում, աւերում ու յուսահատութեան են հասցնում դժբախտ քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը:

Եթէ եւրոպական դիւանագիտութիւնը չկարողանայ չարքի առաջն առնել Մակեդոնիայի հետ նոյնը պիտի լինի, ինչ որ եղաւ առաջ Բոսնիա-Հերցեգովինայի հետ: Ապստամբութիւնը այնտեղ ընդհանուր կերպարանք է ստանալու գարնանը: Բոլդարական կառավարութիւնը, ինչպէս երբեքին Վերբիան ու Մոնտենեգրոն Բոսնիայի դէպքում, ստիպւած է լինելու կամայականայ իր պաշտպանութեան տակ առնել Մակեդոնիայի քրիստոնեաներին: Աերբիան չի ուզեցաւ յետ մնալ Բոլդարիայից: Ռուսաստանը ևս իր կողմից, շնայած Աւստրիայի հետ կապած գաղտնիքի և ծայրագոյն արևելքում ունեցած իր հզգասերին՝ չպիտի կարողանայ ձեռնպահ մնալ կռիւների դիմաց, և մանաւանդ չպիտի թող տայ ոչնչացնելու իր ուղղափառ եղբայրներին: Եւ այդպիսով շնորհիւ դիպրոմատիայի անհեռատեսութեան, կամ լաւ է ասել շնորհիւ կառավարութիւնների անտարբերութեան ու փոքրագութեան՝ Եւրոպան կարող է գահավիժել մի նոր Արևելեան պատերազմի մէջ, որը աշխարհի ներկայ վիճակում կարող է գառնալ համաշխարհային մի պատերազմ:

Ահաւասիկ, անշուշտ, մնայլ հեռապատկերներ: Այժ որ հեռւում է անցքերին, ով որ յիշում է պատմութիւնը գիտէ, որ այդ հեռապատկերները դիտումը չեն սեւեռացրած... Եթէ Եւրոպան չի ուզում, որ իր հանդատութիւնը խանգարել տաճկական նահանգների մի ընդհա-

նուր ապստամբութեամբ՝ ապա ժամանակ է, որ նա ահանջ դնէ նրանց գանգատներին ու հեծեծանքներին:

Եւ ուրիշ ի՞նչ եղանակով կարող է արտայայտել Եւրոպայի այդ ուշադրութիւնը դէպի արևելեան դժբախտ ժողովուրդները, եթէ ոչ դիպրոմատիկան մի միջամտութեամբ: Եւ եթէ ուզում են, որ այդ միջամտութիւնը ազդու, արդիւնաւոր լինի, ուրիշ ի՞նչ միջոց կայ, եթէ ոչ մի խորհրդաժողով կամ մի կոնգրէս...

Արևելքում, հէնց Թիւրքիայի մէջ կան բազմաթիւ խնդիրներ, որոնք կարգաբարձնէին այդպիսի մի խորհրդաժողովը գումարումը: Բերլինի դաշնագրի մի շարք էական յօդուածները մնում են մեռած տառ: Եւրոպական մէկ խորհրդաժողով միայն կարող է հսկել նրանց գործադրութեան վրայ, ինչպէս որ հէնց ինքը Բերլինի դաշնագրին է նախատեսել:

Այդպէս որոշ, սահմանափակ նպատակ ունենալով՝ խորհրդաժողովը չի կարող անհանգստութիւն պատճառել ոչ կառավարութիւններին և ոչ էլ խաղաղութեան բարեկամներին... Խորհրդաժողովը նպատակը կը լինի լուծել այն բոլոր խնդիրները, որոնք յարուցւած են Բերլինի դաշնագրի չգործադրութեամբ...

Այդպէս, հայկական խնդիրը: Ասիական ազգերից ամենաեւրոպական ազգի արիւնաթաթախ մնացորդները փրկելու համար՝ բաւական է միայն յիշեցնել Բ. Գրան, որ նա յարգէ դաշնագրի 61-րդ յօդուածը. և քանի որ սուլթանը այդ դաշնագրով պարտաւորութիւն է ստանձնած՝ բաւական է միայն ստիպել նրան՝ պետութիւնների քննութեան ենթարկել այն միջոցները, որ նա ձեռք է առել իր հպատակ հայերի ապահովութեան համար:

Նոյնը՝ Մակեդոնիայի և այն եւրոպական նահանգների վերաբերմամբ, որ Բերլինի դաշնագիրը դրել է սուլթանի տիրապետութեան տակ...

Եւրոպայի ընդհանուր դրութիւնը ոչ միայն չի կարող ընդդիմանալ այդպիսի մի խորհրդաժողովի գումարելուն, այլ ընդհակառակը նպատաւոր կը լինի նրան: Գլխաւոր դժբախտութիւնը թերեւս այն կը լինի, թէ պետութիւնների ո՞ր համախմբումը կամ ո՞ր պետութիւնը իր վրայ կ'առնէ այդպիսի մի առաջարկի նախաձեռնութիւնը: Ինչ վերաբերում է մեզ մեր — ասում ենք այդ բարձրաձայն — կը ցանկանայինք, որ այդ նախաձեռնութիւնը պատկանէր Ֆրանսիային: Այդ դերը արժանի կը լինէր նրա անցեալին և միանգամայն նրա լաւագոյն տրագիցիաներին: Եթէ ուրիշ ազգերը չհետևին էլ նրան՝ Ֆրանսիան ստանձնելով այդպիսի մի նախաձեռնութիւն՝ կը բարձրանար, պատաւոր դիրք կը ստանար Արևելքի ևս մտղջ աշխարհի աչքում:

Մեր կառավարութիւնը՝ ծանրաբեռնուած բազմաթիւ ուրիշ հոգսերով և գուցէ չափից դուրս կլանուած մեր ներքին կռիւներով՝ կ'ունենայ արդեօք այդպիսի մի քայլ անելու կորովն ու արիւնքութիւնը: ԴՆշած ժողովուրդների բարեկամներին, արդարութեան ու մարդկայնութեան պաշտպանների պարտականութիւնն է մղել նրան դէպի այդ քայլը: Նրանք բազմաթիւ են և ազգեցիկ կառավարութեան քաղաքականութեան սիւների շրջանում, և այդպիսի մի գործի համար՝ նրանք կարող են վստահ լինել, որ կ'ունենան աջակցութիւնը այն բոլոր մարդկանց, որոնք, առանց խտրութեան կուսակցութեան ու կրօնական դաւանանքի, կարծում են, որ Ֆրանսիան ունի դեռ մի առաքելութիւն Արևելքում...

* * *

Լուս գիշերին մտքիս դիմաց
Հատ սուտերներ ժողովան. —
Ընկերներս՝ մեռած, կորած,
Հոգուս խորքով անց կացան:

Նրանց աչքերն՝ լոճ ու վրէժ
Սրտիս խորքը նայեցին.
Սիրտս բաց էր խոր վերքի պէս, —
Նրանք այնտեղ սուզեցին:

Անհաւասար, գոռ կոււի մէջ
Ընկաք, իմ վրէժ ընկերներ.
Ախ, ձեր շիրիմն իմ սրտումն է,
Իմ վրէժ, իմ սուրբ ընկերներ...

* * *

Սուրբ հայրենիքս երգել կ'ուզէի
Իմ երգերի մէջ հոգեբուղիս, հնչուն.
Երկնի հետ խօսող լեռներն վիթխարի.
Եւ թռիչքն արծւի այն վրէժ բարձրունքում:

Մայր-ժողովուրդս երգել կ'ուզէի.
Յորձուտ Արաքսը չքնաղ ափերով,
Հրեղէն նժոյգն երգել կ'ուզէի
Մասսայ լանջերում սրարշաւ տալով:

Հայ կտրիճներին երգել կ'ուզէի
Եւ կոււի կոչը՝ հպարտ ու վայրի,
Սուրբ ազատութեան սօնը յաղթական.
Եւ վառ ապագան իմ հայրենիքի...

Բայց կոպիտ ձեռներ
Փշրեցին սրտիս քնարը՝ բեկ-բեկ.
Բայց կոպիտ ձեռներ
Կտրեցին նրա լարերը՝ մէկ-մէկ...

ՀԱՅ-ԳՈՒՍԱՆ

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ն Ա Մ Ա Կ Ա Լ Ա Շ Կ Ե Ր Տ Ե Ն

15 օգոստոս 1902

Իսլամի օրէնքի նախաբանն է թալնել, կոտորել, խաբել,
գողնալ, աւրել: 24-այ շինել, չկայ գործել, չկայ այնտեղ
բարիք, չկայ հանգիստ: Այնտեղ կը թագաւորէ միմիայն
չարիքը, ու չարիքն է միանգամայն Իսլամի Աստուածը:

Հայու աստանդական լինելն ու գաղթելը, երկրէն
քոչով դուրս գալ ու մտնելը թիւրքին անհամբարացուց,
ատոր համար ալ միջոցներ հնարեց ձար ու ձաժան
կտրելու ցիրուցան խեղճ հայու գլխուն, որպէս զի ամէն
բան կատարուած լինի, որպէս զի հայը ոչ օր և ոչ արև
տեսնի իր կեանքի մէջ թէ քարի վրայ, թէ սարի գլը-
խին, թէ քաղաքի մէջ և թէ վերջապէս ամէն տեղ:

Քիւրդերը կ'ընէին, ինչ որ պէտք էր, ոչ մէկ հայու
կամ գաղթականի խաթրը չէին թողներ—կը թալնէին
հաւասար կերպով, բայց այդ քրդին չմնաց, շուտով
զորքն եկաւ կոտորածէն յետոյ և սուսիկ փուսիկ տեղ

չինեց իրեն համար. համոզեց քրդին, մտաւ անոր տուն
և սկսեց ապրել անոր կողքին. քրդին կ'ըսէր՝ ոչէ՛ ես
եկեր եմ՝ քեզ ֆէդայիներէն պաշտպանելու, այդ քեա-
ֆիրներուն ձեռքէն աղատելու համար, անոնք գում չունին,
կըսպանեն քեզ ու քու երեխային. որտեղ տեսնէք հայ
մը, թալնեցէք, սպաննեցէք... Այսպէս էր եկող բոլոր
զինւորական դասի քարոզը: Քիւրդը աւելի ու աւելի
կը լեցւէր կատաղութեամբ, եթէ իսկոյն չնկատէր զին-
ւորներու վատ ընթացքը իր տան ու ընտանիքի վերա-
բերմամբ. ու նա այսօր խոր հառաչելով կ'ըսէ ու կը
վկայէ՝ յիշահն ալ այս տեսաւ տաճկէն որ չգիմացաւ,
ֆէդահ գարձաւ ու զինքը մեռնելու տաւ. մենք զէնքը
ձեռքերնուս անցէն ֆիշահի չափ ալ սիրտ չունինք, վայ
է եկեր մեր օրին...:

Հատ տեղեր քիւրդը մուրակեց իր մտի մէջ. հայու
գալ ու գնալէն ձեռք քաշեց, զբաղած էր զօրքերու
գալ ու գնալով. անոնց կամքը կատարելով—Գէ՛հ, Ալօ,
Սալէ՛հ բինբաշու (հաղարապետ) ձին բռնէ, դարի բեր,
գառ մորթեցէք, փլաւ եփեցէք, լաւ դոշակներ բերէք,
բերէք հա բերէք, սօ մշակներ, չլինի անշնորհքութիւն
ընէք, կը վերաւորուի էֆէնտին, կ'երթայ հեռագիր կուտայ:
(Ջինւորական գասը կ'օգտուի քրդի տգիտութիւնէն ու
միամտութենէն, իր էջը քշելու համար հեռագիր տալու
սպառնալիքով կը վախցնէ և իր ուղածը կ'առնէ կամ
կը պահանջէ): Քիւրդը դեռ ևս չի մտածեր որ ինքն ալ
ընկեր է հայու դժբախտ ճանապարհին: Հայն ալ պատուեց,
նստեցուց, վախցաւ, անոր պատուէրները կատարեց մինչև
որ իր կին ու սիրելիներն ալ վրայ տուց: Անարդարու-
թիւն չտեսած, արդարութիւն չեն սորվիր. քրդի զսկանք
տեսնելու ժամերն հասեր է, նա կը տանջուի ու սկսեր
է զգալ տանջողի ցաւը...

Ջօրքը կամաց կամաց քրդի հացն ալ ձեռքէն խլեց,
գիշերով թալնեց, ցորեկով թալնեց ու կը թալնէ. դեռ
ևս գաղթականներէն մէկը չեղաւ որ պատահէր զօրքին
և չըսէր որ չթալնեցի: Անոնք իրենք զիրենք վատա-
հաբար կը յանձնեն քրդին, բայց չեն ազատէր զօրքէն:
Բայագէտի սահմաններէն ու Պարսկաստանէն անցնող
գաղթականները բոլորն ալ զօրքերուն հանդիպելով թէ
թալնուեր, բանտարկուեր և թէ օրերով Բայագէտի մէջ
տաժանակիր աշխատութեան մատնուեր են. և այսպէս
տանջելով գնացեր, հասեր են իրենց հայրենիք, ողջ թէ
մեռած՝ յայտնի չէ:

Սահմանաբնակ զօրքը ալ միջոց չինայից քրդերուն
զրգուելու հայերուն դէմ, բայց մինչև այժմ իզուր գնաց-
քիւրդը ատելութեամբ կը լսէ անոր ըսածը և պիտի
լսէ ալ. ձարը կտրած զինւորականները սահմանէն դուրս
պարսիկներուն կը քարոզեն ու կը զրգուեն եկող-գացող
հայերուն թալնելու ու կոտորելու. այսքան ժամանակ
ոչ էս կողմէն և ոչ էն կողմէն ոչ մէկ կերպ չեն յա-
ջողուեր թալանի աշխարհի որդիք — զօրքերը:

Թալան-թուրանի վարժաւծ Սալէ՛հ էֆէնտին է այսօր
ուղարկուած Մշոյ կողմերը: Սա էր որ Պարսկաստանի
վրայ մասնակցեց 800 հայերու ջարդին, վառ գիւղի
կոտորածին ու թալանին, Տահար Խան պարսկահայատակ
նշանաւոր քրդի սպանման գործին. նոյն էֆէնտին է որ
այսօր կը պատրաստուի սասունցի լեռնցիներու դէմ քաջ
Գուրգէնը Յրօնք գիւղի մէջ ապտակ մը կերցուց և
ստիպեցաւ փախչել, բայց տեսնեք այս անգամ Մասնոյ
քաջերէն ի՞նչ պիտի ուտէ:

Սահմանի վրայ Թաքուրցի աշխարհի (Ըհկակի ցեղ մը) և պարսկահայատակ ու թրքահայատակ Հայդարցիներու իրար դէմ մղած կռիւն ու թալան-թուրանը վերջացաւ առաջով. հայդարցիները աւրեցին թաքուրցիներու կնիկը անունով գիւղը ու թալանցին. սպաննեց երկու կողմէն մօտաւորապէս 10 մարդ և մէկ քանի հատ ալ վիրաւորուեցին: Հալու 15 օր է անցեր այդ կռուին և սհա նորէն կը պատրաստուի աւելի մեծ թալան-թուրան ու կռուելու ծրագիր երկու աշխրէթներու միջև:

Ն Ա Մ Ա Կ Բ Ա Ս Ե Ն Է Ն

24 սեպտեմբեր 1902

Բասնը Երզրու մի վիճակէթի քաներորդ դամագամութիւններից մէկն է: Ռուս-տաճկական պատերազմից յետոյ կարսի շրջանի բոլոր տաճիկները գաղթել են այս գաւառը, այնպէս որ այժմ բնակչութեան ճնշող մեծամասնութիւնը տաճիկներ են: 10-15 գիւղերից հազիւ մէկը հայկական է. մի քանի գիւղեր էլ տաճկախառն են:

Աշունը մտել է, աշնանացան անելու ժամանակն է, բայց ժողովուրդը մինչև հիմա կալից չէ պրծելը վաղուց նա քաղել է արտերը, կայսել և վիզը ծռած՝ սպասում է, թէ երբ կը գայ միւլթէզիմը իր շահաներով բահրան առնելու. (օրէնքով ութից մէկ): Ամէն գիւղում նստած են մէկ, երկու կամ երեք միւլթէզիմ իրենց 5-20 շահաներով, որոնք շաբաթներով ապրում են ժողովրդի հաշուով, հաւաքում իրենց հասանելիքը և բռնութեամբ պատրակելով թէ, յցորենը գողացել էք, քիչ էք ցոյց տալիս՝ ստիպում են ժողովրդին տանել իրենց բնակած տեղը հասցնելը: Ամենափոքրիկ գիմադրութիւն ցոյց տուող պատիժը պատրաստ է: Կառավարութեան էլ եթէ դիմես, ուշ չի դարձնում, այդ լաւ գիտէ միւլթէզիմը և ինքը իր ձեռքով գիմադրողի դատաստանը անում է: Ոչ մի գիւղ բացառութիւն չի կազմում:

Աերջերս լուր է տարածուել, որ գաղթականները գալիս են և այդ առիթով շուկ են պատեցնում թէ Ֆէդայիները արտասահմանից յարձակում պիտի գործեն: Մի քանի գիւղեր լիցած են զօրքով, զօրք չեղած գիւղերում շահանները զինուորի դեր են կատարում:

Բռնութիւնները շարունակուում են:

Մի ամիս առաջ Խլաթից և Խնուսից մօտ 20 հոգի գաղթականներ, հետները մի քանի կանայք, գալիս Գոմաձորով անցնում են դէպի Ռուսաստան: Սահմանից ոչ հեռու, Ալթնբուլաղ գեղի մօտ բռնուում են, որոնցից 11 հոգին այժմ բանտն են: Այդ առիթով բռնուած է նաև Գոմաձորցի Մանուկը, գաղթականներին գիշերելու տեղ տալու պատճառով:

Ամիս ու կէս առաջ Գոմաձոր գիւղի մօտով անցնում են 3 քիւրդ իրենց պարանքների հետ: Գիւղում գտնուած զինուորները չեն կարողանում բռնել նրանց և իրենց բարկութիւնը թափում են քրդերի գնացած ճանապարհի վրայ գտնուող հայ բոստանջիւղների վրային: Լաւ ծեծում են Գոմաձոր գիւղացի Գաւիթին, Քերոբին, Գեորգին, Խաչօյին: Իրանցից Գաւիթը շատ ծեծուելուց, մի շաբաթ պառկել է:

Յուլիսի վերջերին, Հասնանցի ցեղապետ համիդէ Բնիկը Մուսթաֆի մարդիկը յարձակեցին Տոպերան գիւղի վրայ և տարան 8՝ կով, 4 եղ և 13 ձի: Գի-

մուճն եղաւ կառավարութեան, սակայն վերջինս անտարբեր գտնեց: Ով գիտէ արդեօք իր մատը խառն չէր: Օգոստոս ամսին Հասնանցի Աջմի Ռաշիտ աղայի և Զիմադրիցի Մահմետ պէկի մարդիկը յարձակուում են Խլվերան գիւղի վրայ և տանում 30 եղ: Նրանցից Ռաշիտ աղան բինբաշի է, իսկ Մահմետ պէկը շայմագամի Ահա ձեզ կառավարական պաշտօնեաներ:

Սրանից 4 տարի առաջ Հասնանցի Արզախի մարդիկը քշում են Խլսու գիւղից 400 ոչխար, կառավարութիւնը իմանալով այդ բացարձակ աւազակութեան մասին, հետապնդում է և ոչխարների տեղ, ուրիշ ոչխարներ է առնում տալիս փաստաւորներին: Ժողովրդի համար դա մի չտեսնուած իրողութիւն էր, մի հրաշք: Երկար ժամանակ նա չէր մոռանում այդ արդար քայլը: Սակայն, կարծես ինքը կառավարութիւնը զգաց որ այդ քայլը իրեն վայել քայլ չէ: Եւ ահա ամսոյս 14-ին Հասնանցալու դամագամի կարգադրութեամբ, զինուորները Խլսու են մտնում և գիւղացիներից պահանջում 100 ոսկի, ասելով թէ դուք խաբել էիք մեզ, նրանք ձեր ոչխարները չէին տարել, ու առանց պատասխանի սպասելու՝ քշում տանում են գիւղի բոլոր կովերը, հորթերը ու ոչխարները: Թողել են միայն փոքր թւով եզներ, երևի այն էլ նրա համար, որ գիւղացիք ցանեն, հնձեն, իսկ իրենք լափեն:

Կրգարազ գիւղացի Թուճօն և Եաղանցի Պօղոսը պարտական լինելով Կասկանցի քիւրդ աշխրէթ Ռաշիտ բէկին, սրանից 8 տարի առաջ մտնում են նրա մօտ ծառայութեան: Եօթ տարուայ եփպտական տանջանք կրելուց յետոյ, նրանք ուղում են դուրս գալ, պարտքից իրենց ազատ զգալով, բէկը թոյլ չի տալիս: Գիւղացիները դիմել են Երզրու մի վալիին և նրանից հրաման առել, որ բէկը նրանց ազատութիւն տայ, բայց վերջինս աւելի է կատաղում, ծեծելով երկուքին էլ դուրս է անում, իր մօտ պահելով նրանց կանանց: Եւ չկայ մէկը որից արդարութիւն պահանջեն:

Գարնանը Հասնանցալայի թիւրքերը փակցրել էին դերձակ Եկոյեանի աղջկը, Հեքբատ գիւղացի Միմօնի աղջկն և նոյն գիւղացի Համբարձումի հարսը: Այդ երեքն էլ մի քանի օր պահելուց յետոյ դուրս են քշել: Քրդերի ու տաճիկ լամուկների լքութիւնները թիւ ու համար չունին: Ժողովրդի համբերութիւնը հատած է:

Ն Ա Մ Ա Կ Կ Ա Ր Ի Ն Է Ն

1 հոկտեմբեր 1902

Աերջին տարիների սև օրերին ամենաշատ տուժող շրջաններից մէկն էլ Երզրու մէ է իր շրջականներով: Ժողովրդի թշուառութիւններին ու նրա անցուցած դառն օրերին ծանօթ մարդիկ ասում են, որ Երզրու մի վիճակէթ միւս տեղերի հետ համեմատած, աւելի կանոնաւոր կեանք ունի, որովհետև Ռուսաստանին սահմանակից լինելու պատճառով այնտեղ տիրում է օրինականութիւն:

Անիմաստ խօսքեր են դրանք: Ժողովրդին ուժասպառ անող, նրան բարոյապէս ու ֆիզիկապէս մեռցնող ժանտախտը՝ տաճիկ կառավարութիւնն ու քրդերը՝ միևնոյն են ամէն տեղ:—Երզրում լինի դա, թէ ուսաց սահմանի մօտ գտնուող Յանձուղը, Մշոյ դաշտը, թէ Տիգրանակերտի շրջակայ գիւղերը:

Քրդի համար աշխարհագրական տարբերութիւն չկայ. նա սպանում, թալանում է, ուր որ կարող է, ուտում է որ գիւղացու մօտ ուզէ, ով է նրա ձեռք բռնողը: Ահա հեռուից գալիս են մի խումբ քիւրդ ձիաւորներ, ոտքից գլուխ սպառազինւած. հայ գիւղացին նրանց նկատելիս՝ երկիւղը սրտում շապով մտնելով է և ասպանդակը բռնում: Աղաները իջնում են և առաջնորդւում հիւրատունը: Աղա է ամէն մի քիւրդ, լինի նա մեծաւոր թէ ծոռայ: Առաջ հայերը պարտաւոր էին միայն թիւրք պաշտօնեաները ընդունել, այժմ քրդերն էլ աւելացան:

Վալերը վերջանալու վրայ են: Բերքը լաւ է և ասանորդ հաւաքող տաճիկները ցնծութեան մէջ են: Դեռ արտերը չհնձած, միւլթէզիմները փողով առնում են այս կամ այն գիւղը, նրանք իրենց շահանքերով ապրում են գիւղացիների հաշիւի մինչև կալերի վերջանալը, յետոյ ստիպում են նրանց իրենց հաւաքած բերքերը տանել իրենց ուզած տեղը: Այժմ տանելու սեզօնն է: Դէպի քաղաքը տանող ճանապարհները ծածկւած են սայլերի մի ամբողջ շարքով: Թէպէտ օրէնքով հրամայած է որ միւլթէզիմները և շահանքերը գիւղացու վրայ չձանրանան, որ գիւղացին ձրիաբար նրանց բերքերը չփոխադրէ այս ինչ կամ այն ինչ տեղը, սակայն ով է օրէնքին նայում: Տաճիկ ու քրդի ամէն մի ապօրինի վարձունք հայերի վերաբերմամբ օրինաւոր է նկատուում, իսկ հարկերի տակ ուժասպառ եղած հայի ամենաարդար, ամենաթոյլ բողոքը՝ ապստամբութեան նշան, հակահաւաքուչական քայլ:

Քաղաքի մէջ երկիւղը տիրում է բոլորի վրայ: Քաղաք եկող-դնացող հայերին խուզարկում են անխնայ, իսկ տաճիկներին հազարից մէկը, այն էլ ձևի համար: Երեկոյեան ժամը 6-ից մինչև արևածագը ոչ ոք իրաւունք չունի քաղաք մտնելու կամ քաղաքից դուրս գալու:

Արտասահմանից վերադարձող հայերից ոչ ոքին կառավարութիւնը ներս չէ առնում: Այստեղ շատ անհանգիստ են գաղթականների սահմանազխում երեւալու պատճառով: Լուր է տարածւել թէ զէնքով պիտի գան, թէ բոլորն էլ ֆէդայիներ են: Խեղճ մարդիկ, տարիներով հայրենիքից տարագիր լինել, նրա կարօտը քաշել, ու յետոյ երբ ուզում են գալ հայրենի օջախին վրայ շունչերը փչել՝ նրանց ստում են դուր ֆէդայի էք: Ի՛չ ուրիշ ի՞նչ կերպով տաճիկ կառավարութիւնը կարողանայ արգիլել գաղթականների մուտքը:

Սեպտեմբեր 28-ին տեղիս բանտը բերին 2 մշեցի, որոնք նոր էին եկել և ուզում էին վերադառնալ Մուշ: Երկու հոգի բռնել են Իւզվերան գիւղում և 3 հոգի էլ Դալի-բարա գիւղում:

Այսպէս, կառավարութիւնը միացած դազան քրդերի հետ՝ անընդհատ շարունակում են ծեծ, սպանութիւն, թալան, բանտ: Ժողովուրդը լուռ տանում է այս բոլորը, սպասելով օգնութեան: Ե՛րբ է գալու օգնութիւնը:

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Վ Ի Ճ Ա Կ Ը

Ն Ա Մ Ա Կ Վ Ա Ս Պ Ո Ւ Ր Ա Կ Ա Ն Է Ն

10 օգոստոս 1902, Վան

Անցեալ տարիէն սկսեալ Վանի ոչ-համդիէ աշիրէթներուն մէջ համդիէ գրելու ձգտում մը երևան եկած է: Այս մասին շատեր դիմում ալ ըրած են:

Ամէն ոք կը յիշէ այն օրերը, երբ կառավարութիւնը ինքը դիմում կ'ընէր քիւրդ աշիրէթներուն զինուորագրելու: Շատեր մերժած էին կասկածելով կառավարութեան անկեղծութեան վրայ և վախնալով մի գուցէ տակաւ առ տակաւ թիւրք կառավարութեան ենթարկելով և կարգի տակ մտնելով՝ կորսնցնեն իրենց գրեթէ անկախ վիճակը և չկարողանան առաջւան պէս շարունակել իրենց շահատակութիւնները: Սակայն երբ փորձով տեսան թէ սխալած են իրենց կարծիքին մէջ և համոզւեցան, որ համդիէ գունդերն իրենց անւան և պաշտպանութեան շնորհիւ՝ աւելի լայն ասպարէզ դտած են ու անպատիժ կը կողոպտեն, կը թալանեն, կը սպաննեն ոչ միայն հայը, այլ նոյնիսկ թիւրքը, քիւրդը, և թէ համդիէի կանոնադրութիւնը անոնց վրայ ոչ մէկ լուրջ պարտականութիւն չգնել է իրաւասութիւնները չսեղմելէ զատ, ընդհակառակն՝ աւելի լայն միջոցներ կուտայ զինւելու և զօրանալու՝ զըջացին ոչ-համդիէները իրենց մերժման վրայ և այժմ իրենք են որ կը դիմեն նոյն կառավարութեան իրենց ևս պաշտպանութիւն շնորհիւ՝ ազատօրէն կողոպտելու, զինւելու և զօրանալու և այսպիսով կայսերական կառավարութեան փառքը բարձրացնելու և իսլամական դինը պաշտպանելու: Դեռ որոշ պատասխան ստացած չեն, տաճիկ կառավարութիւնը ձգձգումներ կ'ընէ, ով գիտէ ինչ նպատակաւ:

Բոլորովին սխալ է այն լուրը թէ կառավարութիւնը կ'ուզէ համդիէներու զէնքերը ժողովել: Ընդհակառակը՝ նա խիստ միջոցներ ձեռք առած է որպէս զի քիւրդեր և համդիէներ իրենց զէնքերու պաշարը շատցնեն և իրենց ունեցածը չծախեն: Այս պատճառաւ միշտ քննութիւններ կատարել կուտայ համդիէ գունդերու մէջ կըստուգէ անոնց զէնքերու հաշիւը և պակասը քիւրդ պէկերու վրին կը դնէ լրացնելու: Քաղաքին մէջ քիւրդերուն արգիլւած է ըստ առաջնոյն զէնքով մտնելն և այս չի նշանակել թէ կ'ուզէ սեղմում դնել անոնց վրայ, այլ յմէկ քարով երկու ճնճողիկ զարնել: Նախ՝ ցոյց տալ թէ կառավարութիւնը չ'ուզեր քիւրդերուն երես տալ, և երկրորդ՝ այդպիսով արգիլել որ քիւրդերը չկարողանան ազատօրէն ծախել իրենց զէնքերը հայրուն: Որովհետև քիւրդը, հակառակ կառավարութեան ջանքերուն, գիտակցութիւն չունի թէ ինքը մաս կը կազմէ յայտերական կառավարութեան՝ և թէ պարտական է իրրև համդիէ գոնէ, աշխատել անոր շահերու պաշտպանութեան, ընդհակառակը նա իր շահերը նկատի ունի միմիայն և այնչափ կը յարգէ կառավարութեան օրէնքը, որչափ ինքը շահ ունի այդ օրէնքի գործադրման մէջ:

Մի ուրիշ շահ ևս կայ, որ ոչ-համդիէներու փափագել կուտայ կառավարութեան դիմելու: Երբ երկու աշիրէթներու մէջ կռիւ պատահի, ինչ որ սովորական է, կառավարութիւնը կ'օգնէ միշտ համդիէ գունդերուն, իրաւացի թէ անիրաւ, օրինակ, վերջերս կերպացի փոքր Շաքիր աղայ (ոչ-համդիէ), որ նորտուզի Գասրիկ գիւղ կը մնայ, կ'երթայ Փաքակեատիկ գիւղէն հարս բերելու: Մէմէտբերանցիք (համդիէ) կը յարձակին կերպացիներուն վրայ, կռիւ տեղի կունենայ և մէկ քիւրդ ու երկու ձի կըսպաննին: Կառավարութիւնը ինպաստ կերպացիներու տրւած պաշտօնական տեղեկագիրներու հակառակ, Մէմէտբերանցիները կը պաշտպանէ: Այս օրինակին կարելի է կցել ուրիշ տասնեակ դէպքեր:

Սակայն ինչ որ ալ ըլլայ, այս ամէն հակառակութիւն-

ներ և պաշտպանութիւններ խեղճ հայերու շուրջը կը դառնան: Թիւրքը ստեղծեց համիդիէն հայ յեղափոխութիւնը զսպելու, քիւրդը համիդիէն զինւորագրեցաւ հայը աւելի ազատօրէն ճնշելու համար: Չենք գիտեր թէ որ աստիճան թիւրքը պիտի յաջողի և կամ յաջողած է իր ծրագրին մէջ. միայն սա յայտնի է որ քիւրդեր հասած են իրենց նպատակին:

Յունիսի մէջ Հաճի Իզդէթ պէկ կառավարութեան կողմէ մասնաւոր այցելութիւններ տւաւ Մեղանցի, Մարզկղի, Թագուրցի, Շամակցի սահմանադրւի աշխրհի-ներուն: Յորդորած է զանոնք ամէն ջանք գործ դնել որ ֆէդայիներ մուտք չգտնեն սահմանէն ներս և հրահանգ տւած է չեմոզնել իրենց շրջաններու մէջ ուէ հայի յառաջանալը, հարստանալը և միշտ աչքի ընկնող հայերու գլխին վարները:

Կառավարութեան ուզելովն է որ քիւրդ աշխրհիներ միշտ յարձակում կը գործեն Պարսկաստանի գիւղերուն, աւաններուն վրայ, կը թաշնեն և կը կողոպտեն: Մէմէտ-բերանցի Սայիտ և Շամակցի Հասան ալաներ Խօշապի դայմագամէն կը ստանան իրենց հրահանգներն, իսկ Մարզկղի Շարաֆ պէկ՝ Պաշգալէի միւթէսարիֆէն: Շարաֆ իր շահատակութիւններու միշտ շարժառիթ ցոյց կուտայ ֆէդայիներ, իբր թէ անոնց է որ կը հետապնդի և ոչ աւարտութեան:

Ֆ է դ ա յ ի ն պատրուակ մը դարձած է ամէնքի ձեռք: Բաղաբէն մէջ պահանջ ունիս թիւրքէ մը—չի տայ, կը հայհոյէ «դուն ֆէդայի ես» ըսելով: Գիւղերու մէջ զայլթիէն աչք կը նետէ կնօղը. հարկահաւաքը անարդար պահանջումներ կ'ընէ, փոխանակ 7-էն մէկ, 5-էն մէկ կը պահանջէ գապչըմալը. կ'ընդգրիմանաս, իրաւունքներդ պաշտպանել կ'ուզես, կը զարնէ գլխիդ. «դեմուր, ֆէդայի ես» կը գոչէ, և դու բանտերու մէջ ֆէդայի ամբաստանութեամբ չմեռնելու համար՝ պարտաւորւած ես լսել: Քիւրդը ազատօրէն կը կողոպտէ ֆէդայի պատրուակին տակ: Դատարանի մէջ դատդ կը կորսնցնես նոյն պատճառաւ:

Դեռ այս օրերս Տէր-Պօղոսեան անուն մի հայ 2 սսկի պարտամուրհակի մը համար բողոքած էր կոմսար Նուրի էֆէնտիի որդւոյն դէմ: Մուրհակը Նուրիի ստորագրութիւնը կը կրէր Տէր-Պօղոսեանի հօր անւան վրայ: Երկուքն ալ տարիներ առաջ սպաննւած են յեղափոխականներէ. թիւրքը իր գաղանութիւններուն համար, իսկ հայը՝ Նուրիի տէրօրիսները դանելու նպատակով կառավարութեան օգնած լինելուն համար Նուրիի տղան դատարանի մէջ կ'ըսէ. «մուրհակը կեղծ է, ինձ ամբաստանողը ֆէդայի է. անոնք իմ հայրս սպաննեցին, կնիքը այս մարդու հօր ձեռք անցած է և մուրհակը պատրաստած»: Նախագահը ժպիտով մը կը հարցնէ. «միթէ՞ Տէր-Պօղոսեանի հայրն ալ ֆէդայի էր». «այո, նա ալ իմ հայրը սպանողներէն է»: Երբ այսքան թրքամոլ հայու մը համար այսպէս կ'ըսեն, երևակայեցէք ինչեր պիտի չ'ըսեն քիչ շատ պատուախնդիր և ազգային զգացում ունեցողներուն:

Կառավարութիւնը ոչ մի առիթ չի կորսնցնէր հայերու նիւթական և բարոյական վարդապետը կասեցնելու համար: Արդէն ամբողջ տարին հայը տուրք տալէն աչքը չի կարող բանալ. կուտայ անհաշիւ, կուտայ աջ ու ձախ.

ոչ իր պարտքը կը լմնայ և ոչ ալ փայտը իր գլխէն կ'իջնէ: Այս ամառ նոր ցաւ մըն ալ աւելցած է. այդ գիւղերու տասանորդի վաճառման խնդիրն է: Ըստ օրինի իւրաքանչիւր գաւառի կեդրոնատեղին աճուրդի պէտք է գրին գիւղերու տասանորդներն: Երբ արմտիք սուղ են, թիւրքը, քիւրդը, հայ հարուստներ, վաշխառուներ գիշատիչ ագուաններու նման իրար ձեռքէ կը յափըշտակեն գիւղերն, որովհետև վստահ են, որչափ սուղ առնեն կրկին չեն վնասուեր, քանի որ ինչպէս ալ լինի, կարող են գիւղացիի քամակէն հանել նա մանաւանդ կապալառուներու մեծագոյն մասը կառավարութեան պահանջատերերն ըլլալով՝ իրենց պահանջի հաշույն կը գնեն գիւղերը: (Պէտք չէ մոռնալ որ հայ կապալառուներ միշտ 1 կամ 2 թիւրք ընկերներով է որ կապալ կը վերցնեն, այլապէս անկարելի է):

Այս տարի արմտիք անհամեմատ աժան են, կառավարութիւնը կ'ուզէ հին գնով ծախել, իսկ կապալառուներ չեն մօտենար: Անշուշտ մուկերու բոյն պիտի չգաունայ կառավարութեան առանց այն ալ դատարկ դանձը: Հայ գիւղացին պատրաստ է. պէտք է իւրաքանչիւր գիւղի գիւղացիներ գնեն իրենց գիւղը՝ թանկ տարիներու գնով վայ իրենց, եթէ հակառակել ուզեն: Եւ ահա կը սկսի տառապանքի մի նոր շրջան. գայմագամներու շահատակութեան նոր ասպարէզ բացւած է: Ար կանչին գիւղերու ռեւեսներ, առաջարկ, ստիպում, ծեծ, բանտարկութիւն իրար կը յաջորդեն. բողոքներու առջև կը գոցւին մեծերի ականջներ, և հայ գիւղը լքւած ամէն կողմէ՝ կ'առնէ իր վիշն այս նոր պարտքն ալ ուրկէ ազատելու համար տարիներ պէտք են, քանի որ այս տարւան իր հասոյթը եթէ ամբողջովն իսկ ծախելու լինի չէ կարող իր այս նոր պարտքը լրացնել՝ հացի էֆանութեան պատճառաւ:

Կաւաշ գաւառի վարգացած և լուսամիտ (°) գայմագամ Լուծֆի պէկ, յուլիս 10-ին կը կանչէ Նարեկ, Փայլըխներ, Մոխրաբերդ, Հիւրդ, Պատականց, Փշավանց, Ընձակ, Վառնց Գանձակ, Բելու գիւղերու ռեւեսներն ու անոնց խորհրդականները (իւրաքանչիւր ռես երկու խորհրդական կ'ունենայ) և կ'առաջարկէ գիւղերը գնել Ամէնքն ալ կը հակառակին. գայմագամը զարցացած կը հրամայէ բանտ նետել, արգիլելով նոյնիսկ բնական պէտքի համար դուրս ելնելը, Հայերէն մին 1 մէծիս կ'առաջարկէ իր բնական պէտքը հոգալու համար, կը մերժեն և...

Շատերը թէ չտոյլով նեղութիւններու և թէ ոչ մէկ կողմէ արդարութիւն տեսնելու յոյս չունենալով՝ յանձն կ'առնեն և կ'ազատին, բացի Նարեկ, Փայլըխներ, Փշավանց և Մոխրաբերդի գիւղերու գլխաւորներն, որոնք լաւագոյն կը համարին նեղելու տանջել քան թէ թշուալագոյն կը համարին նեղելու տակ ձգել: Գայմագամը ժողովուրդը նոր պարտքերու տակ ձգել: Գայմագամը կրակ կտրած անոնց ընդգրկութեանէն, կը հրամայէ տանել և ճանապարհներու վրայ աշխատեցնել, առանց նկատի ունենալու որ անոնցմէ ոմանք դեռ անցեալ տարի բարձակից էին իրեն գաւառական ժողովի մէջ: Լուծֆի պէկ մտրակը ձեռին «հայտէ դեմուրլար» ըսելով՝ կը հարուածէ և կը ստիպէ հող, քար կրել և կը գոչէ. «Մութլագա ալաճագսընը, եօգսա տայագ ալթընտա էօլաճագսընը» (անպատճառ տալու էք, եթէ ոչ ծեծի տակ պիտի մեռնիք): Համագիւղացիներ կը դիմեն կուսակալին, որ կարևորութիւն չի տար: Գայմագամը տեսնելով անոնց յամառ դիմագրութիւնը՝ սպառնալիքներու տակ կ'արձակէ, վրէժը ուրիշ կերպ առնելու մտադրութեամբ:

Յուլիս 21-ին, նիւֆուս քեաթիպի Ալի էֆէնտին և պէօլիւբ էֆինի Սիւլէյման էֆէնտին կը ղռկէ Նարեկ և Փայլիւներ՝ խոտի տասանորդը ժողովելու, թէ և օրէնքով պէտք էր գաւառական ժողովէն հայ և թիւրք պաշտօններ մը կատարեն այդ պաշտօնը: Խոտի հունձի յաջող տարիներ այդ գիւղերու տասանորդներ 1,000 դուրուշէն վեր բարձրացած չէ, սակայն այս տարի հակառակ հունձքին միջակութեան՝ իւրաքանչիւր գիւղէն 7,000 լըշ կը պահանջեն, առանց բարդերը համրելու և կռուելու: Գիւղացիներ կրկին կը հակառակին:

Գիշերուան ժամը 6-ին Նարեկ կը կանչեն Փայլիւներու ռեա Պետրոսը իր խորհրդականներով և կը հրամայէ ընդունել իրենց համար որոշուած ցուցակը, կնքել և վճարել: Ռէս և ընկերներ կընդգրկմանն. զապթիէներ բերելով կը յարձակին վրանին, չարաչար կը ծեծեն, ռեսի ծոցէն գիւղի կնիքը բռնութեամբ հանելով կը կնքեն և «հայտէ շիմտի կիտինը, գեափուրլար» ըսելով ազատ կը թողնեն: Ալի էֆ. աքացիով կը զարնէ ռեսի կողին և ոսկորը կը փնասէ. ռեսը հիւանդ է այժմ: Նոյն ծրագրով կը վարւին Նարեկ, Փշավանց և Մոխրաբերդ գիւղերու հետ: Աերոյիշեալ գիւղերու ռեսներ և գիւղացիներ, թողած իրենց կալուածութիւններու վրայ, լեցած են քաղաք բողոքելու արգարադատ (°) կուսակալին: Իսկ վերջինս անոնց խնդիրը հէվ ալա ըրած է՝ նոր գայմագամին. «շունը կրկին պանիրի տիկը կապելով»:

Մայիսի մէջ Ոստանի հարկահաւաք Քէհիմ չաւուշ Նարեկ կերթայ և կը պահանջէ որ պանդուտներու, աղքատներու, մեռելներու հարկեր գիւղը վճարէ: Երբ անոնք առարկութիւններ կ'ընեն՝ ռես Կարապետը, Արթիւնը, Մ. Վարդանը, ռես Յովանը, եպղծի Վարդանը տաւարներու մտուրներուն կը կապէ չաւուշ և հոն գտնուող թիւրքերու և քիւրդերու անոնց երեսը թքնել կուտայ ըսելով. «ես զանոնք նոր միւսիւլման պիտի շինեմ»: պահանջը կ'առնէ և կը հեռանայ:

Մի ուրիշ հարկահաւաք Վարանտացի Աբգիւլ Համիդ, սոսկալի խտուածներով կը հաւաքէ տուրքերը: Գիւղացիներ շատ անգամ կաշառք կուտան ժամանակ առնելու համար: Աբգիւլ Համիդ նոյն օրը կերթայ և երկրորդ օրը կը դառնայ աւելի մեծ խտուածեամբ: Իր եղբայրը Աբգիւլ Գաֆար, որ 10 հայէ աւելի սպաննած լինելուն համար իբր փախստական կը թափառի, իր եղբոր կ'օգնէ և կը սպառնայ այն գիւղերու, որոնք իր եղբոր պահանջները չեն գոհացներ և կամ մտադրութիւն կուսենան անոր դիմադրելու: Գաֆար զինուած՝ ազատ համարձակ կը շքի Ոստանի մէջ:

Յունիսի 15-ին, Շամակցի աշխէթէն Տրպաշ խանի գլխաւոր խօլամ համիդիէի հարիւրապետ Նէմաթէ Նէմաթան Հայոց Չորի Հիրջ գիւղէն Ալմաստ խանըմ անունով թիւրք կնոջ մը աղջիկը իր տղուն կնութեան աննել կողէ: Կինը կը մերժէ գիւղախմբի միւտիրի ներկայութեան: Նէմաթէ Նէմաթան 35 ձիաւորներով, իյրէժ կնոջ և միւտիրին՝ կըսկսի նեղել գիւղացիներն հայ թէ քիւրդ: Հիրջէն ելնելով՝ իր խօլամները ետեւը ձգած կը շքի Հայոց Չորը: Աղջիկ Տէր Կարապետը իր 3 ընկերներով կը կողոպտէ, ինչպէս նաև Ասուածաշէնցի երկու հայեր, Նորգեղցի նորընծայ քահանան, մէկ երկու քաղաքացիներ: Ի լուսն մանեցուն կ'անցնի Հաստան գիւղ գիշերելու: Ռէս և գիւղացիներ անմիջապէս կըսկսին

պատրաստութիւններ տեսնել զանոնք հիւրասիրելու համար: Նէմաթանի խօլամները կ'իյնան գիւղը, կը մտնեն տուններ և կըսկսին լըուութիւններու. կը բռնաբարեն Պատուրի կինը՝ Եղինար, Յովհաննէսի կինը՝ Մարիամ, Գէորգի կինը և ուրիշներ: Բողոք չկայ, ո՛ր և ո՛ւմ բողոքեն: Խեղճերը յուսահատ և ամօթահար՝ կ'ուզեն ծածկել իրենց այս անպատուութիւնը:

Միւրանցի Մուսթաֆայ փաշան Շատախի Արմըլատ գիւղէն բռնութեամբ կը տանի 360 գառ, 30 այծ և 200 զըշ: Այս լիբբը աւատական առաջին գիշերու ալ իր առունքը կը գործադրէ թէ իր աշխէթին և թէ իր շքանի հայ և քիւրդ բնակիչներու մէջ:

Ստորին Կարկարէն կը գրեն յուլիս 28 թուով:

«Խղճալի է մեր դրութիւնը և անտանելի մեր նեղութիւնը. քիւրդը մէկ կողմէն, կառավարութիւնը միւս կողմէն, երկու սուրի մէջ ենք մնացել, որ դին դառնանք սուրը մեր սիրտը կը իրի: Այս տարի ձմեռ յունուար 25-ին Առնիս գիւղի բարբարոս մի քիւրդ Քարուսի տղայ Սայիտ ցորեն կը բերէ Արղու հայաբնակ գիւղի ջրողացը աղալու: Աւարձք տալ չ'ուզեր: Երբ հայեր կը պահանջեն, մեծ կացին մը առած անոնց վրայ կը յարձակի և մէկ քանին կը վիրաւորէ: Հայեր կը բռնեն զինքը, խանչալը կ'առնեն վսայէն և կը տանին գօլ միւտիրին: Աերջինս առանց անոնց բողոքը լսելու՝ ազատ կը թողնէ Սայիտը: Այս դէպքէն մի քանի օր վերջ՝ նոյն քիւրդին ուրիշներ միացած՝ զինուած կը յարձակին հայ գիւղին վրայ, Կարապետ անունով մի պատանիի ձեռքը կը ծակի հրացանի գնդակէն: Չենք գիտեր ի՞նչ ընենք, դիմադրելու մեծ ուժ չ'ունինք, իսկ մեր բողոքը լսող չկայ:

«Եղեգիս գիւղացի այրի կին մը իր արտը գրաւի գրած էր Մուրատ անուն հայու մը մօտ: Կինը քրդերէ գրգուած կը բողոքէ շէյխին. շէյխը արտը իրեն հետ բաժնելու պայմանաւ՝ Մուրատի ձեռքէն կը խլէ: Այդ հայերու ձեռքով հնձել կուտայ և խեղճ կնոջ ոչինչ չի տար: Կինը յունիսի 10-ին կրկին շէյխին կ'երթայ և իր բաժինը կը պահանջէ. խօլամներ շէյխի ակնարկին վրայ անմիջապէս կը խեղդեն և կը առնին աղբանոցը կը թաղեն դիակը»:

Գ Ր Գ Ա Կ Ա Ն Բ Ա Ր Բ Ե Ր Ե Ն

(ՆԱՄԱՍ ՊԱՐՍՎԱ-ՏԱՍՎԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՍԿԼՈՒՆ)

Սարսափելի կուսներ են որ տեղի կ'ունենան քիւրդ ցեղերուն միջև: Եղբայր եղբոր դէմ է ելած, աղպականը ազգականին կը մորթէ, արիւնակիցը արիւնակցին կըսպաննէ: Հայաստան կրակ ընկաւ, հայերու արիւն գետերու պէս հոսեց, հայ աղջիկներ հարիւրներով առևանգուեցին՝ դարձեալ չհանգստացաւ քիւրդը, նա, որ կը կարծէր թէ իր դժբախտութեան ու աղքատութեան միակ պատճառը հայի գոյութիւնն է: Բաւական ուշ սկսան հասկընալ որ իրենց չքաւորութիւնն առաջ բերողը հայը չէ. շատ անգամ ուզեցին ըմբռնել որ հայ աղբը իր աշխատասիրութեան ու չարքաշութեան շնորհիւ երկրի մէջ անհրաժեշտութիւն ներկայացնող տարր մ'է:

Եւ ահա այսօր, երբ քիչ թէ շատ կարեւորութիւն կայ ժողովրդեան հասկցնելու, որ երկրի մէջ գոյութիւն ունեցող չարքի պատճառը զանազան ցեղապետներ, մօլլաներ,

շէյիսեր և հէնց նոյն ինքն կառավարութիւնն են, ահա այսօր է որ վերոյիշեալներու կողմէն ճիգեր ու եռանդուն ջանքեր չեն խնայւի խլրտում՝ ձգելու ամբօխին մէջ, ընդհարում՝ առաջ բերելու համարիչներուն մէջ:

Ահա ցեղապետ մը՝ բռնակալի անդուստ հակումներով վառւած, որ չ'ուզեր իր քով իրմէն ուժեղ կամ իրեն հաւասար ուրիշ մը տեսնել: Իսկոյն կը գրգռէ ամբօխը անոր դէմ, կը հրամայէ իր մարդիկներուն սպաննել զայն: Երկու կողմերն ալ կը կուսին, կը ծեծկուին, շատ անգամ տուժողը դարձեալ հայր կ'ըլլայ:

Ահա շէյիս մը՝ կրօնական ու ցեղական ատելութեամբ լեցուն, որ իր ախոյանին ոչնչացումը կը փափաքի: Մարդիկներ իրարու կը զարնուին, գէնքեր կը շառաչեն, դաշոյններ կը շողան ու վերջը անմեղ արիւններ կը հոսին:

Ահա վերջապէս լիբը ու անպատկառ կառավարութիւն մը, կասկածամիտ, յիմար սուլթան մը, որ իր ու իր աշխարհի համար սոսկալի ցաւ կը կարծէ՝ հպատակներուն սէրն ու միութիւնը և իր բոլոր ճիգովն ու քրտինքովը փոխադարձ ռիս ու ատելութիւն առաջ բերել կը ջանայ: Այսպէս ուրեմն, ցեղապետ, մօլլա ու կառավարութիւն համերաշխ դաշնակցութիւն կը կազմեն ու տակն ու վրայ կ'ընեն ամբողջ երկիրը:

Այս փոքրիկ տեսութենէն յետոյ ընթերցողի ուշագրութիւնը հետեւեալ դէպքերուն կը դարձնեն:

Կարնան սկիզբը Ջիլանցիք ու Համանցիք կուսի բըռնելով՝ կանոնաւոր զօրքը միջամտեց: Երկուստեք ընդհարման միջոցին 4 զինուոր և յիսնապետ մը զոհ կ'երթան:

Ասկէ քանի մը օր առաջ Հայդարանի Հիւսէյն փաշայի ու Ատամանի Իբրահիմ բէկի միջև կուս տեղի ունեցաւ: Յիշեալ Հիւսէյն փաշան ամբողջ Բաղնոց և իր շքեղաքը տիրելէն, անոնց հարկը, տասանորդը ու այլևայլ անտեղի տուրքեր պահանջելէն ետքը՝ կ'ուզէ տիրել նաև իր սահմանէն դուրս գտնուող գիւղերուն ու հովիտներուն: Տարի մը յառաջ իր ցեղակիցներէն Թէլլի բէկ անւամբ մէկը կը զրկէ յիշեալ Իբրահիմ բէկի գիւղերէն մէկի մէջ բնակելու, որպէս զի տարիէ մը յետոյ այդտեղ ևս իր սեպականութեանց մին դարձնէ: Այս գաւառին մէջ և դուրս Հիւսէյն փաշան բացարձակ սուլթան է ճանաչուած իր ցեղակիցներէն և չորրորդ բանակի հրամանատար միւշերէն:

Սակայն այս ընդհարումը յաջող ելք մը չունեցաւ: Երկու կողմերն ալ ու քրդերէն մաս մը, առնւազն 2,000 հոգի, տեղս հաւաքեցան: Միմեանց հետ ունեցած ընդհարումէն ետքը՝ դարձեալ հայերուն ճնշեցին ու պէսպէս զրկանաց ենթարկեցին: Քիւրդ խառնիճաղանճ բազմութիւնը լեցւեցաւ հայերու աները, իւրաքանչիւր տուն 15-20 ձիաւորէ աւելի:

Ասոնք վսեմափայլ սուլթանէն արտօնուած առատ ամսականներով չէ որ իրենց ծախսերը մինչև հիմա հոգացին, այլ խեղճ ու աղքատիկ հայ գիւղացու դիւին զարնելով ու անոր իր օրական պարենէն զրկելով: Այսօր մեր գիւղաքաղաքը կատարեալ պաշարման մէջ է. եթէ մշակ մը, բանւոր մը գործի երթայ՝ անպատճառ գանահարութեան պիտի ենթարկուի: Գալով իգական սեռին, որպէս բանտարկեալ մը խոր զնդանի մը մէջ փակւած, արև երդիկէն միայն կը տեսնէ:

Յուզիս ամսի մէջ Հիւսէյն փաշայի և Միփկանցի Միւլթիման և Աւալմաճիտ երկու եղբայրներու միջև կատարեալ ընդհարում մը տեղի ունեցաւ:

Ամէնէն առաջ Հիւսէյն փաշան ատոնց ոչխարները բռնութեամբ կը քշէ կը տանի. Աւալմաճիտ իր վեց ծառաներով իսկոյն անոնց ետևէն կ'ընկնի, բայց ձեւնունայն ետ կը դառնայ. երկրորդ անգամ երբ Հիւսէյնի մարդիկը կ'երթան նորէն բան մը բերելու՝ Միւլթիման բէկ իր եղբայրներով ու ծառաներով անոնց առջև կ'եկնէ, քանի մը հոգի կը վերաւորէ և երեք ուսական հրացան ձեռքերէն կը խլէ: Երբ այս լուրը Հիւսէյն փաշան կը լսէ՝ կը կատղի և իսկոյն Էմին և Հաճի-Թէմուր փաշաներուն կերպով մը մարդ զրկելով օգնութիւն կը խնդրէ: Օգնութիւնը կը հասնի և միացած բանակը՝ մօտ 2,000 ձիաւոր և 800 հետևակ, կատաղաբար թշնամոյն վրայ կը յարձակի և երկու կողմէն ալ կըսկսի պատերազմը: Սաստիկ կուս տեղի կ'ունենայ Շամէ գիւղի բլուրին վրայ: Ապա կըսկսին դառնալ Միւլթիման բէկի գիւղին վրայ, որ մէկ քանի տուններէ կը բաղկանայ: Պատերազմը երեք օր կը տևէ. չորրորդ օրը Աւալմաճիտ տեսնելով որ իր եղբայրը Միւլթիման վերջին աստիճան ներդրութեան մէջ կը գտնուի՝ իր վեց ծառաներով եղբօր օգնութեանը կը փութայ, ձեղքել անցնելով թշնամոյն ահագին բանակը: Իր ծառաներէն չորսը կըսպաննուին և մէկն ալ կը վերաւորուի: Այնուհետև կուսը մինչև երեկոյ կը շարունակի և երբ փամփուշտնին կը հասնի անձնատուր կը լինեն ըսելով, «մենք քեռ ու քրօջ որդի ենք, հերիք է մէկմէկ սպաննենք»: Հիւսէյն փաշան այդ երկու եղբայրները և Միւլթիման բէկի որդին գերի կը տանի և այդպիսով պատերազմն ալ կը վերջանայ:

Այդ կուսն յետոյ Միւլթիման բէկի հօրեղբայր Համատ բէկ իր մարդիկներով Անթափ կ'երթայ և սուլթանին հեռագիր մը կ'ուղղէ, որու բովանդանկութեանը թէև անտեղեակ, սակայն իմաստը, ըստ իրենց պատմաճի, հետեւեալն է. «Ասեմապատիւ սուլթան, շնորհիւ մարգարէին այսօր դու միահեծան տէր ու փոխանորդ ես և պաշտպան իր կրօնին ու ազգութեան: Համայն մահմետական աշխարհը այսօր ձեր հովանաւորութեան տակ առած՝ անխտիր և անաչառ աջօք կը հսկէք մեր վրայ, որով վարկեան մը առանց ձեր հոգատարութեան ու խնամակալութեան չի պիտի կրնայինք ապրիլ: Սակայն այսօր հակառակ ձեր տնօրինութեան, չհնազանդելով ձեր և մարգարէի օրինաց՝ Հայդարանցի Հիւսէյն փաշան կ'ուզէ ինքը բացարձակ թագաւորել մեր վրայ: Այսօր մեր ցեղի կայքը, ինչքը մաս մը թախելով, մաս մ'ալ կրակի մատնելով ոչնչացրեց, և ինձմէն 20 հոգի զոհ տուաւ: Ուստի վերջնական որոշման մը կըսպասեմ ըսելով՝ «Եթէ դուք կարգած էք յիշեալին միահեծան թագաւոր, այսուհետև ալլևս ձեզ թագաւոր չպիտի ձանչնամ: Եւ եթէ դուք էք տէր սուլթան, ուրեմն ազատեցէք ձեր ներդալ ճնշեալ ժողովուրդը այդ չարագործ եղբունագործէն»:

Հիւսէյն փաշան այդ բանն իմանալով իր քովի գերիները Ալ-Ջաւազ կը տանի և անոնց կողմէն սուլթանին կը հեռագրէ. «մենք ուրիշ աշխիւթի հետ կը կուսէինք, մեր քեռին մեր օգնութեան եկաւ և մեզ ազատելով իր տունը տարաւ»:

Այսպիսով պատերազմը վերջացաւ. Հիւսէյն փաշայի մարդիկներէն 15 հոգի կըսպաննուին ու 20-ի չափ կը վերաւորին, իսկ հակառակ կողմէն կըսպաննուին 5 և կը վերաւորին 4 մարդ:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Վ Ի Բ

ՏՊՐԱՆԱԿՆԵՐՏԻ ԿՈՄՍԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՐԷ ԳԱԽԱՌԱԿՄԱՆ ՆԾՐԱՄՆ ԱՆՈՒՄՆ ԴԵՐԱՌԵՐԵԱԼ
(Պատճէն, թւարքերէնէ թարգմանւած)

Տեղ տարով «Դրօշակ»-ի սիւնակներուն մէջ սոյն տեղեկագրին՝ ան փոփոխ, մենք համամիա չենք, հարկաւ, հեղինակի յայտնած բոլոր մտքերուն: Հիւսէյին Ղեզմի էֆէնտին, որքան ալ անձնապէս բարի ցանկութիւններով տողորած լինի, թիւրք պաշտօնեայ է և իբրև այգալիսին՝ բոլորի վրայ կը նայի և ստիպած է նայել թիւրք պաշտօնեայի աչքով խօսել թիւրք պաշտօնեայի լեզուով, նոյնիսկ շողորթթու թիւններով, ուղղած ամենամեծ չարագործին: Մեզ համար ամէնէն հետաքրքիրը այն «փաստական» տեղեկութիւններն են, որոնք մտահոգութիւն կը պատճառեն նոյնիսկ թիւրք պաշտօնեաներուն և որ մենք կը գնենք այն «քաղաքագէտներին» աչքի առաջ, որոնք մեր բողոքների մէջ ա զգայնական նկատուածներ կը տեսնեն...

Ընթերցողներու աչքէն չի պիտի վրիպի և այն էական կէտը, որ ի թէ այս վիճակը կը տիրէ զուտ մահմետական ճիզրէ գաւառակին մէջ, ինչ դժոխային կացութեան մէջ պիտի լինին քրիստոնեայ աղագրնակութիւն ունեցող վարերը և մանաւանդ բացառիկ պայմանների մէջ գտնուող Հայաստանի նահանգները և հայերը: Բայց աւելի լաւ է թող փաստերը իրենք խօսեն:

ՇՄՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ԹՍՐԳՄԱՆՁԻ

Այս տեղեկագիրը, որ ծիղրէի կրկնապարծական Պանքին հաշվապահութեան քարտուղար Մարտինյի Հիւսէյն Վէհպի էֆէնտի կողմէն պատրաստուելով, իր կնիքի տակ Տիգրանակերտի կուսակալութեան մատուցած էր, յուսարի էր այս վերջինին կողմէն ալ գրկւած ըլլայ Մեծ Նպղիք քոստութեան և այլ կեդրոնական ձեռնարկ իշխանութիւններու: Տեղեկագիրն պարունակութեան տմէն մի կէտի մասին՝ թէ և քաղաքական իշխանութեանց կողմէ իրենց ուղղած հարցումներու և պահանջած բացատրութիւններու հաստատական պատասխան տրած են, բայց համարիչներու հօր պաշտպան և պնդողական այս կազմակերպութեան ամէն գունդերէն տարէ տարի նիւթական օգուտներ քաղող չորրորդ բանակի ընդհանուր հրամանատար Ձէքի փաշան իր կողմէն միշտ հերքումներ տւած է, և ասով ալ չգոհանալով՝ դանտը աւելի դորայնելու աշխատած, և իսողող ու գործառն փաղովրդին պիտուն աւելի և աւելի չարիքներ տեղայնելու խրախուսած է: Եւ այդ կերպով ոչ միայն այդ կողմերուն այլ ուրիշ նահանգներու մէջ գտնուող համարիչներու ձեռքով նոյնաման և թերեւ աւելի սաստիկ հրատարակութիւններ և վայրագութիւններուն ի դարձ գրելուն, ոչխարի և տասանորդի նման պետական գումարն միջոնաւոր հասոյթներուն անոնց կողմէ բռնութեամբ իւրացւելուն և ինզձ աղագրնակութեանց անպատասխան միջոցներով կողոպտուելուն միակ պատճառը գարձած է: Հարկ չկայ ըսելու թէ նոյն վայրագութեանց մեծ մասը աւելի սաստիկութեամբ ի դարձ կը գրին գերութեան շղթաներով պրկւած քրիստոնեաներու, մանաւանդ հայերու նկատմամբ, որոնք տեսնելով իրենց ամէն մի

ինչպիսիք, ամէն մի բողոքագրի անհետանալը մնայր, մասնաւոր են խորին յուսահատութեան համարած ըլլալով թէ բարբարոսական այդ արարքները լնաւ հաշակի չեն արդարութեան և հայրենասիրութեան ամենախոյ մի զգայման հետ, չենք կարող ըմբռնել այն չարտառի թիւրք, որոնք ձեռնարկ իշխանութիւնները կը ստիպեն այսպիսի մի խոր լուծիւն: Մարտին պատճառներու թիւններով կը տեսնեն է որ այս նահանգներու դժբախտ մտղովորդները կորստան պատապարտւած և պետական հասոյթներէն ալ ձեռք քաշած են Եւրոպական պետութիւններու մօտ ալ կրէք չեն մնայած մարդասիրական զգացումներ: Մեր ամենուս յիշողութեան մէջ դեռ վաղ կը մնան այն գոհողութիւնները, այն մարդասիրական ջանքերը, որոնք Նապոլէոնի Ժամանակ Շամի գէպքերու ամբիւր ի դարձ գրեցան: Բայց ան հինգ տարիներ, ի վեր քրիստոնեաներուն նկատմամբ ամէն տեսակ վայրագութիւններ սանձարձակ իրար կը դրին, բիւրաւորն էր կորստելոս և դեռ քաղաքական պատճառներու և այլ պատրաստիներու տակ կ'աքսորին, կը բանտարկւին, բանտարու մէջ չարաչար կը տանջին, շատ մը ընտանիքներ թշուառութիւններու կը մատնուին, անալք և անուղ որբերու թիւերը հետզհետէ կ'աճին:

Այս այսօր ալ ծիղրէի պատականոց Պարտին և Ջաղակ գրեցերու քրիստոնեաներու վրայ համարիչի Մուսթաֆա փաշան մարթնտով ղինեալ 50 ձիւարներով յարձակելով 80 հոգիներ սպաննած և շատերն ալ վիրաւորած է:

Այս է մեր ներկայ վիճակը, որ ծովու կատաղի մարիկներէն բռնուած ու զէկը կորուսած նաւու մը կը նմանի: Մինչև կը համբերենք:

1902 յունուար

Տիրանակերտի կուսակալութեան Մարտին գաւառի ճիզրէ գաւառակին ներքին վիճակին վերաբերեալ յետագայ յայտնութիւններս, — որոնք թէ և մի քանի էջեր գրուած և թերութենէ ալ զուրկ չեն, բայց յուսարով թէ նա իր ամբողջութեամբ պիտի ծառայէ Տէրութեան և Ազգին գլխէն անցնող դէպքերը պատկերացնելու և պետական անձնաւորութեանց խղճահարութիւնը և գթութիւնը արթնցնելով կորուստի մատնուած հանրային իրաւանց վրայ գթութեան աչքը դարձնելու, — թախանձանօք պիտի խնդրէի Ձեր վստահութենէն որ ի սէր Աստուծոյ և ի հաճոյ Մարգարէին բարեհաճէիք կատարեալ համբերութեամբ սկիզբէն մինչև վերջ կարգալ:

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Օսմանեան Գահուն հպատակ Ժողովուրդներուն իրաւանց պաշտպանութիւնը յանձնուած է հովիւներու, որոնք

պատասխանատու են իրենց խնամքին յանձնուած հօտին պահպանութեան ըստ մարդաբէական սրբազան հատիսի թէ «Ամէնքնիդ կը հովէ և ով կը հովէ հօտէն պապատանատու է»: Բայց ցաւալի է որ ճիզրէ գաղան յատուկ, մասնաւոր պատճառներու գոյութեան շնորհիւ վաղուց ի վեր զրկուող տեղեկագիրներու և գրութիւններու վրայ կասկածելի աչքով կը նային և նոյն պատճառներով բարեկարգութիւնը կը յետաձգելի, մինչև իսկ այսօր խաղաղութիւնը այդ երկրէն անհետացած, Ժողովուրդը թշուառացած, պետական գանձը փճացած ըլլայ, բայց և այնպէս ատոնք բնաւ ուշադրութեան առարկայ չեն գառնար:

Եթէ կարելի ըլլայ երևակայել թէ կը գտնուի մէկը, որ այս գաղան մէջ անցած-դարձանները լսած չ'ըլլայ, հոն տիրող սարսափի և հարստահարութեան հետեանօք աղագրնակութեանց արձկած աղերսանք ու պաղատանք:

ները իր ականջին հասած չլինի, նա ալ Մարգարէին փոխանորդը և հաւատացեալներուն պետը՝ Ն. Ղեհափառութիւն սուլթանն է, որուն, ներկայ բռնապետական և օրէնքի հակառակ արարքներու մասին անգիտակցութենէն է որ ժողովուրդը կեղեքումներու և տառապանքներու մէջ կը տանջուի:

Ինչպէս Ձեր վստահութեան ալ յայտնի ըլլալու է որ ասկից տասը տարիներ առաջ մեր Օգոստոսփառ փատիշահին հովանոյն տակ ճիզօքն ունէր մօտ 400 դուղեր, հարիւր հազար խաղաղ բնակիչներով, որոնք ունէին դրամական և շարժուն հարստութիւններ, և գազաին վարելահողերը բաղդատմամբ Տիգրանակերտի նահանգին սրիշ վայրերու հողերուն՝ աւելի ուժեղ և աւելի արդիւնաբեր ըլլալու շնորհիւ՝ բնութեան բարիքէն օգտուող ժողովուրդը պետական գանձին տարեկան 40,000 ոսկի տուրք վճարելով հանդերձ միշտ երջանիկ, խաղաղ և հանդարտ օրեր կ'անցնէին և կ'աղօթէին փատիշահին արեւշատութեան համար, ինչ որ իրենց նւիրական օրինական պարտականութիւնն է: Տեղացի ժողովօրէն զատ ուրիշ տեղերէն վաճառականներ և էսնաֆներ տեղական ապրանքներ արտածելով կ'օգտուէին և իրենց հարստութիւնը կը բարգէին:

Բայց հիմայ Եթէ վերջին տասը տարիներէ ի վեր գազաին շէն գիւղերէն մեծ մասը աւերակ դարձած է. պետական հասոյթները մինչև մէկ քառորդ աստիճանին նւազած է, ժողովուրդական հարստութիւնը աստիճանաբար պակսելով՝ ներկայիս մէջ ժողովուրդը չքաւորութեան և թշուառութեան մատնած է. անդորրութիւնը և հանգըստութիւնը անհետացած և ճանապարհներու անապահովութեան պատճառաւ արտաքին վաճառականութեան դէմ դռները գոցած են, ասոնք առաջ եկած են ցաւալի պատճառներէ և դեռ տիրող բռնակալութեան անհաճոյ դրութենէ մը, որոնք ներկայիս պիտի համարձակիմ պարզելու, հրաւիրելով բարձրագոյն իշխանութեանց խորին ուշադրութիւնը և կը յանձնեմ այդ բաները անոնց խղճամիտ և գթառատ դատողութեանը:

Կ Ն Ն Ս Ա Գ Ր Ո Ղ Թ Դ Ն Ն

Ճիզօքի Ապտի աղայի որդի Թահիր աղայի նախնիքները բնիկ Նիսէպին գաւառակին պատկանող Եունսէրի համայքէն (նահիյէ) են, որոնք ժամանակին Ճիզօք փոխադրելով հոն բնակութիւն կը հաստատեն և իրենց զաւակներու և թոռներու անունը Ճիզօքի մարդահամարի տետրակներու մէջ արձանագրել տւած ըլլալուն, երբ կանոնաւոր զինուորագրութեան օրէնքը կը հաստատուի, անոնք ալ զինուորական շարքերու մէջ կը ծառայեն: Ուստի այդ հիմքու վրայ, որոնք պաշտօնական տօմարներու և զինուորական քէտետրակներու վաւերական արձանագրութիւններով հաստատուած ճշմարտութիւններ են, պէտք է որ այս նախնիքներէն սերած Թահիր և եղբայրը Փաթթաճ աղաները և անոնց զաւակներն ալ պետական հասարակ զինուորութեան մէջ ծառայէին. սակայն Միրանլի Մուսթաֆա փաշայի փէսայանալու շնորհիւ կը յաջողի զինուորական բարձր շրջանակները խաբելով թէ զինքը և թէ իր եղբայրը Փաթթաճ աղան (1308) 1892 թւականին համիդիէ զօրագնդերու մէջ ընդունել տար: Ահա ազգէ կըսկսի իր առաջադրած նպատակին հասնելու առաջին յաջողութիւնը:

Չինուորական այդ բարձր կարգին դեռ չմտած՝ այն

աստիճան թշուառ վիճակի մը մէջ կը գտնուէր որ մինչև իսկ մի քանի մարդիկներուն քով ծառայութիւնները ըրած էր: Յետոյ ժամանակ մըն ալ տեղական կառավարութեան պաշտօնեաներու բարեսրտութեան և բարեխղճութեան շնորհիւ իրեն և իր եղբորը Փաթթաճ աղային իլթիզամի գործերուն մէջ պղտիկ պաշտօններ կը տրուէին: Բայց իրենց չար բնութիւնը և ստոր խառնւածքը շուտով երեւան կուգայ, այնպէս որ պետական և քաղաքային (պէլէտիյէ) սնտուկներ անոնց շնորհիւ շատ մը ապահովներով կը բեռնաւորուին: Ատոր վրայ ժամանակ մը բանտարկելէ վերջ՝ քաղաքապետական սնտուկին պահանջը ապահովելու համար Ճիզօքի փաստաբան Մէհմետ-Ալի էֆէնտիի փոխանորդութեամբը շարժուն և անշարժ կալւածքները հաճոյ տակ կ'աւանդին, որոնց ամբողջին արժէքը այն ատեն միայն 2,000 զուրուշէն մի քիչ աւելի գնահատուած ըլլալն Քաղաքապետութեան և Գործադիր ժողովներուն պաշտօնական արձանագրութիւնները կը վկայեն:

Ն Ե Ր Կ Ա Յ Է Ա Ր Ս Տ Ո Ղ Թ Դ Ն Ն Ս Յ Է Ա Ն Ս Ա Կ Ը

Երբ նկատի ունենաք իր նախկին վիճակը և բաղդատէք իր ներկայի հարստութեան հետ, որ ի ներքոյ ցոյց պիտի տամ, խորհրդաւոր և թերևս ապշեցուցիչ պիտի գտնաբայց այս հարստութիւնը կազմուած են պետական գանձին և հարստահարեալ հազարաւոր մարդիկներու անթիւ իրաւունքներով: Ի միջի այլոց հայրը Ապտի աղային ժառանգած հազար զուրուշի արժողութեամբ տան մը մօտերը և անոր դիմացը փողոցով դատուած և աղքատ մարդիկներու բնակութեան յատուկ և անոնց սեփականութիւնը եղող 8-10 տուններէն մի քանին բռնութեամբ և մնացեալներն ալ իսկական արժէքին մի տասներորդի համապատասխանող շէն գուամարներով՝ իր անւան փոխանձել տալէ յետոյ՝ իրարու դէմ-դիմաց երկու պալատներ շինել տալով զբաղած է, որոնց շինութիւնը հինգ տարիներէ ի վեր դեռ չէ աւարտած, թէև անոնց համար 5,000 ոսկի ծախսած ըլլալը ամենուն յայտնի ըլլայ: Յիշեալ պալատները կը բարձրանան Ճիզօքի մէջտեղը, որոնց արեւմտեան կողմէն կ'անցնի Պաղտատի ճամբան և արեւելքէն ալ Կ. Պօլիս թէ ցամաքէն և թէ գետի վրայ ճամբորդող պետութեան քաղաքացիական և զինուորական բարձր պաշտօնեաներու և վաճառականներու անցնելիք միակ ճանապարհը, որով իւրաքանչիւր ճանապարհէն անցնողի մը աչքին առջև այդ վիթխարի շէնքերը պիտի պատկերացնեն Եգիպտոսի բրգունքները:

Ասկէ դատ մասամբ պետութեան և մասամբ ալ Մեծ-մզկիթի (Ուլու ճամի) վա գ ֆ ի ն սեփական ընդարձակ գետին մը բռնութեամբ իւրացնելով՝ իր աներ Մուսթաֆա Բաբայի հետ ընկերակցութեամբ սոյն գետին վրայ Պէտէսթէն մը կառուցեր են, որը երկու փողոցներու իւրաքանչիւրին վրայ 20-ական խանութ ունենալով 80 խանութ կը պարունակէ, որոնց շինութեանը համար պէտք եղած քարերը և փայտերը պետական շէնքերէ և անտառներէ ձրիապէս բերել տւած է: Դարձեալ նպարավաճառներու շուկային ալ կողմը պետութեան պատկանող պարապ գետին մը բռնութեամբ գրաւելով եղբորը Փաթթաճ աղային հետ ընկերակցութեամբ երկու կողմին վրայ 24 խանութներ շինել տւած է, որոնց իւրաքանչիւրին շինութեան մօտաւորապէս 3,000-ական զուրուշ ծախք հաշուէք՝ 3120 ոսկի գումարի պիտի

կարօտեր, մինչդեռ այսօր իսկական արժեքը 10,000 ոսկիի մօտ կը հաշվի: Այս խանութներուն շինութեան գործածած քարերը ինչպիսի հնութիւններէ և ատաղձն ալ ինչ միջոցներով ձեռք անցուցած ըլլալը իր կարգին պիտի ըսենք:

Երբ՝ շինութիւնը աւարտած՝ տեսաւ թէ էսնաֆներէն այդ խանութները բռնողներ չկան, աղքատ մարդիկներուն պատկանող Մագամը-Տէպս կոչուած մէկ շուկան բռնի գոցիլ տալով՝ արհեստաւոր և վաճառականներուն նոյնպէս բռնութեամբ ամէն մի խանութը տարեկան 10-ական ոսկիի վարձու տուաւ, որով թէ աղքատ կալուածատէրերը և թէ էսնաֆը վնասներու ենթարկեց: 80 խանութներ պարունակող Պէտէսթանին շինութիւնը երբ աւարտի, վարձուր ճարելու համար շատ յայտնի է որ ճիշդ նոյն բռնական միջոցներու պիտի դիմում ընէ: Սա ալ չմտնամ՝ յայտնելու թէ Մարտինցի Քարմօ-Չատէ հաճը Ապրիլըանի Չէլէպի և Ճիզըէյի Խօճա Հիւրմիճլի սեփականութիւնը եղող և 1,000 ոսկի արժէք ունեցող մէկ խանին երկու դռներն ալ իր նորակառոյց Պէտէսթանին կը նայէին, երբ ճարտարապետէն կ'իմանայ թէ այդ դռներուն գոյութիւնը ճարտարապետական ճաշակին և շէնքի կանոնաւորութեան հակառակ է, ազիկա բաւական եղաւ դռները անմիջապէս որմել տալով՝ խանը բոլորովն անգործածելի դարձնելու և տէրերը խոշոր վնասներու ենթարկելու:

Կարժէ սա կէտն ալ յիշատակել որ նորաշէն Պէտէսթանի հարաւային և արևելեան կողմերու վրայ բացուած երկու հոյակապ և շքեղ դռներու վրայ Իրանեան պետութեան խիստ համակրութիւն մը մատնող մէկ մէկ առիճներու պատկերներ դրած են, որու խորհրդաւոր նշանակութիւնը խորհող միտքեր կարող են հեշտութեամբ ըմբռնել:

(Նը շարունակել)

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ Ի Ի Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Թ Ի Ի Ր Ք Յ Ե Ղ Ա Փ Ո Խ Ա Կ Ա Ն Ն Ե Ր Ը

Մինչև այժմ շատ վերիվերոյ գաղափար մը միայն կազմուած է մեր մէջ սկզբունքներուն վրայ թիւրք այն տարրին, որ Եւրօպայի կողմէն ճանչուած է «Երիտասարդ Թիւրքիա» անունով: Ճանաչել այդ տարրն և իր ուղղութիւնը, նպատակն ու իր այն զգացումները, զորս կը տածէ մասնաւորապէս հայկական խնդրի նկատմամբ՝ մի շատ կարևոր և կենսական գործ է մեզ համար: Ինկատի ունիմ այս անգամ Երիտասարդ Թիւրքիոյ «Շուրայի Իւմմէթ» թերթը, որ Փարիզի օսմանեան կօնգրէսին մասնակցողներուն մեծամասնութեանը պաշտօնական օրգանն է: Աւելորդ համարելով յիշատակել իր հրատարակութեան, ծաւալին և ըն մանրամասնութիւնները, բաւական է սակայն գիտնալ որ թերթի ճակատին դրած է «Սահմանադրական կառավարութեան և ընդհանուր բարենորոգման կուսակիցներու օրգան»: Այդ թերթը իր 10-րդ թիւն մէջ «Հայկական համաժողով» վերնագրով խմբագրական մը հրատարակած է, որ բաղաձօրէն առաջ կը բերենք.

«... Հայ կօմիտէները, — կ'ըսէ տաճիկ սահմանադրական կուսակցութեան օրգանը — սուլթան Համիդի յոռի վարչութիւնէն ու տկարութիւնէն օգտուելով, չէին քաշեր ազատ Հայաստան մը վերականգնելու համար ամէն տեսակ

միջոցներու դիմելէ և մասնաւորապէս Ռուսիոյ հայերը յաջողած են յուլիսի 17-ի հայերու բարեկամ եւրօպացիներու անունով Պրիւսէլի մէջ համաժողով մ'ալ կազմակերպել: Համաժողովի նկարագրութիւնն ու այնտեղ առաջարկած և ընդունուած բանաձևերն ալ գնելէ վերջ թերթը կը շարունակէ. «Մեր կուսակցութիւնը չէ հրաժարած դիմելու այնպիսի միջոցներու, որոնք անհրաժեշտ են մեր հայրենիքի ապագային հետ առնչութիւն ունեցող այսպիսի կարևոր խնդրոյ մը մէջ: Մեր անդամներէն ոչ ոք հրաւիրուեցաւ կօնգրէսին, հետևաբար հնարաւոր չեղաւ հոն բանակցութեան մէջ օսմանեան շահերը պաշտպանել, սակայն մեր կուսակցութեան անունով ԱՏձէտ Բիդա պէյն իր ստորագրութեամբ մասնաւոր նամակներ դրկած է կօնգրէսին մասնակցող անդամներէն ամենէն կարևորներուն և այս կերպով մինչև որոշ աստիճան մը մտնել դարձած է այս ձեռնարկն ևս: Գրկած նամակներուն մեր ստացած պատասխանները, ի բաց առեալ քանի մը հատը, բոլորն ալ համամիտ են մեր ծրագրին, որ հաստատուած է ընդհանուր բարենորոգման հիման վրայ»: Այս պարագային հայկական կօնգրէսին մասնակցողներուն ամենամեծ մասը պատասխանած է այս կօնգրէսի հրաւերին ոչ թէ այն նպատակով, որ Հայաստանի անկախութիւնը ձեռք բերեն, այլ մարդասիրական այն գաղափարով, որ ազատին հարըստ հարաւոր մարդիկ բռնակալի մը ճիրաններէն: Բայց միթէ այս է փափագն այն կօմիտէներուն, որոնք կալուած են այս կօնգրէսը: Ցաւ ի սիրտ կը խոտովանիք որ անոնք այս տեսակէտին մէջ ոչ մեզի հետ և ոչ ալ հայկական շահերուն համար մինչև Պրիւսէլ երթալու յոգնութիւնը յանձն առնող անձերուն մեծամասնութեան հետ համամիտ են: Այս կօմիտէներուն ամբողջ ցանկութիւնն է Հայաստան դարձնել այն վեց նահանգները, որոնք մեծ մասով բնակուած են քիւրդ, թիւրք, չէրքէզ և արար աղգարնակութիւններով, օգտուելով Ցաճկաստանի արդի տկարութենէն: Ահա այս է միակ պատճառը, որ մինչև այժմ բոլոր օսմանցիներու օգտին աշխատող օսմանցի ազատասէրները չկրցան միանալ Եւրօպայի հայ կօմիտէներուն հետ, որոնք գրեթէ ամբողջովն ուսուսհայերէ կազմուած են»:

«Թէ վեց նահանգներուն մէջ գտնուած մահաձեռակալ բնակչութիւնն անուազն երկու անգամ աւելի չլինէր հայ բնակչութենէն և եթէ այս վեց նահանգի հայերուն ազատութիւնը կախուած չլինէր զլիսուորապէս Ռուսիոյ քաղաքականութենէն, որու լուծին տակ ևս բազմաթիւ հայեր կան, գուցէ այնատեն շնորհիւ ներկայ սուլթանին սխալ քաղաքականութեան՝ հայերն հասնէին իրենց ցանկութեան:

«Բայց, ո՞վ հայ հայրենակիցներ, քանի որ «Հայաստանի» մը կազմակերպութիւնն ոչ մէկ կերպով կը համաձայնի Ռուսիոյ ներքին քաղաքականութեանն ու իր աշխարհակալական ձգտումներուն և որ Ռուսիան զինքն Արևելքի բացարձակ դատաւորը կը համարէ. քանի որ Հայաստան շինել ուղևած վեց նահանգներուն մէջ մահաձեռակալ բնակչութիւնն ու անոր ունեցած իրաւունքները ձերխներէն քանի մը պատիկ աւելի է և քանի որ տեղին և պարագաներուն բերումը հայկական շահերն օսմանեան կառավարութեան ուժէն ու յառաջա-

*) Գրկած նամակներն և ստացւած պատասխանները ֆրանսերէն «Մէշլէրէթ» լրագրի 132-րդ համարի մէջ տպուած են:

դիմութենէն պատշաճ մի եղանակաւ կատարել կը թողու-
այս պարագային խելացութիւնն է աշխատել որ օսմանեան
կառավարութիւնը, որ հայ ժողովոցի ճշմարիտ շահերն
ապահովելու ամենէն լաւ միջոցն է, չվերստանայ իր ուժը,
և դուք անիրագործելի երեւակայութիւններով պաշարած
Եւրօպայի թշնամութիւնը հրաւիրէք Թիւրքիոյ դէմ, որ
յարգած է միշտ այժմ ձեր կրօնքը, լեզուն ու ազգու-
թիւնը և այս կերպով դիւրացնէք Ռուսիոյ տիրապետու-
թիւնը Անատօլի մէջ: Աւելի բաց խօսելը, ինչո՞ւ Ռուսիոյ
հացին իւր քսել, որ թէ ձեր և թէ մեր հասարակաց
թշնամին է: Նոյն այդ Ռուսիան չէ՞ր, որ Անատօլի մէջ
տեղի ունեցած ընդհանուր ջարդերի ժամանակ, ամէն ջանք
ըրաւ. պաշտպանելու համար Երզրզը, որ ինչպէս ձեզ ալ
ծանօթ է, այդ բոլորի միակ իրական պատասխանատունն է:

«Յետոյ, երբ Պաղատտի երկաթուղին առանձնաշնոր-
հումը գերմաններուն տրուեցաւ, սուլթան Համիդի հետ
պայմանագիր կնքուեցաւ, ձեր՝ Հայաստանի փոխակեր-
պել ուզած վեց նահանգներու երկաթուղիներուն մենա-
շնորհին համար:

«Ի՞նչպէս կը լինի որ այս բոլորը չի կրնար արթնցնել
ձեզի—այս բանին ոչ մէկ կերպով կրնանք խելք հասցնել:

«Այն անձերուն մէջ որոնք կը կազմեն ձեր կօմիտե-
ները, սրամիտ և բանիմաց մարդիկ չեն պակիր: Ատոնք
փոխանակ փափագելու, որ ուղիղ ճամբուն բերել սուլ-
թանը, որ միակ պատճառն է ջարդերուն և ամբողջ
Թիւրքիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող «անբնական վիճակին»,
անկասութեան ցնորական մտքերով կ'օրօրւին և իրենց
այս ընթացքով կը վնասեն թէ ձեր ազգին և թէ ձեզի
պէս և դուցէ նոյնիսկ ձեզմէ աւելի հարստահարած
ձեր թիւրք հայրենակիցներուն. իրենց այս ընթացքը
մեզն լըջօրէն կը զարմացնէ ու կը վշտացնէ: Այսպիսի
ընթացք, կարծես թէ, ոչ միայն արամարանութեան հետ
չի համաձայնիր, այլև մարդկային և ազգասիրական զգա-
ցումներու համապատասխանիչ շատ հեռի է:

«Սուլթան Աբդուլ Համիդ կոչուած մարդկութեան այս
աղէտին բարձուձէն յետոյ, թիւրքերը, քիւրդերն ու
հայերը, որոնք ամէնքն ալ մէկ հայրենիքի դաւակներ են,
հասկնալով թէ ինչպիսի մի էն տրիպի դո՞՞հ եղած են,
պիտի գրկեն զերար, ինչպէս անցեալին մէջ, և շատ շուտով
պիտի աղատին ժամանակաւոր գժտութեան հոգեկեզ
աղետէն, որովհետև չպիտի դժարանան հասկանալու
թէ այն ժամանակաւոր և մակերևութական սառնու-
թիւնը արդիւնք է միայն մէկ անհատի քաղաքականու-
թեան: Սակայն դուք, ազգի փոխանորդ լինել յաւակնող
յիզափոխականներ, եթէ շարունակէք այս կերպ աշխա-
տել զօրաւոր մի հարած տալու համար Թիւրքիոյ ան-
կասութեան և անոր նիւթական ու բարոյական կեանքին,
այն Թիւրքիոյ, որու յառաջդիմութեան ու փրկութեան
դուք ալ նոյնչափ մասնակից պիտի լինիք, որչափ թիւր-
քերը, վախենք որ ահա այն ատեն այս մակերևութական
ցրտութիւնն հասնելով անջնջելութեան աստիճանին,
քիտոյ ու թշնամութեան զգացումներ յառաջացնէ Եւրօ-
պայի մէջ գոյութիւն ունեցող «հակահրէական» հիւան-
դութեան նմանող...

«Դարձեալ կը կրկնենք, ինչպէս որ մեր թշնամին հա-
սարակաց է, մեր շահերն ալ մեր ապագան ալ հասա-
րակաց են: Այն մեր հասարակաց շահերն ապահովել
այն ապագան փայլուն տեսնել եթէ կ'ուզէք, պէտք է
ամէնքս աշխատինք միասին որ բոլոր օսմանքներու փր-

կութիւնն երաշխաւորող և պարիակող «հիմնական կա-
նոնադրութիւնը» գործադրութեան դրուի և ազատինք
ատոր շնորհիւ մեզ ամէնքս ալ փճացնող այս բացարձակ
բռնապետութեան աղէտէն»:

Լ Ի Բ Ա Ն Ա Ն Ի Ն Ո Ր Կ Ա Ռ Ա Վ Ա Ր Ի Չ Ր

Եւրօպայի հսկողութեան տակ գտնուող Լիբանանում
կառավարիչ նշանակելու հարցը վերջապէս իր լուծումն
ստացաւ, բայց տարօրինակ լուծում, որ բնորոշ է մեծ
պետութիւնների մէջ գոյութիւն ունեցող յարաբերու-
թիւնների ու թիւրք դիպլոմատների բանեցրած քաղա-
քանութեան համար:

Ինչպէս յայտնի է Լիբանանի նախկին կառավարիչ
Նաում փաշայի մահից յետոյ պետութիւնները բաժան-
ուած էին երկու մասի. ամբողջ Յամիս չէին կարողանում
համաձայնութեան գալ:

Մի կողմից—սուում է «Սեմաֆօր» թերթի Վ. Պօլսի
թղթակիցը—գործում էր Ֆրանսիան, որին ձայնակցում
էր Ռուսաստանը, միւս կողմից՝ Գերմանիան, իտալիայի
և Անգլիայի հետ միասին: Աւստրիան անկախ դիրք էր
բռնել՝ պատրաստ համակերպել երկու կուսակցութեանց
թեկնածուներին միաժամանակ:

Ինչ վերաբերում է օսմանեան կառավարութեան, սա
խոյս էր տալիս սեպական թեկնածու առաջարկելուց և
խոհմարար բաւականանում էր արձանագրել այն բոլոր
միջեանց յարգող մերժումները, որ մի կողմը ներկայա-
ցնում էր հակառակ միւսի առաջարկութեան:

Ամբողջ երկու ամիս մեծ պետութիւնների դեսպան-
ները կամ իրենց լիազօրները շարաթը ամենաքիչը երկու
անգամ հաւաքում էին խորհչելու հաւանական և ան-
հաւանական թեկնածուների մասին. սակայն երկու հա-
կառակ կողմերն էլ չէին կամենում ոչ մի կերպ զիջել
և ինդիքը սպառնում էր անվերջ ձգձգել: Թիւրքաց
արտաքին գործերի նախարար Թէֆիք փաշան սուլթանից
հրաման էր ստացել՝ չմասնակցել այլևս դեսպանների
ժողովներին, քանի որ վերջիններս մերժած էին իրենց
հաւանութեան առաջարկած բոլոր թեկնածուներին:

Իրապէս սուլթանը շատ էլ չէր ցաւում դեսպանների
ուժեքը ջլատող հակառակութեանը, ընդհակառակը. ինչ
փոյթ, որ Լիբանանի համար կառավարիչ չէր նշանակ-
ում. չէ՞ որ իրօք այդ պաշտօնը «ժամանակաւորապէս»
շարունակում էր կատարել նախկին փոխ նահանգապետ
Նաում փաշան: «Ժամանակաւորը» կարող էր տեւել ամիս-
ներ և տարիներ առանց թիւրքերին անհանգստացնելու:

Սակայն եւրօպական պետութիւնները սկսեցին վեր-
ջապէս զգալ այս դրութեան անյարմարութիւնը, որ սկսել
էր ծաղրելի թւալ ոչ միայն տաճիկներին, այլև հասա-
րակաց կարծիքի առաջ: Միջեանց դէմ ինտրիգներ լա-
րելուց յոգնած՝ դեսպանները որոշեցին փնտրել թեկ-
նածուների մէջ մի այնպիսին, որը ծիծաղ չյարուցանէր
և որը չհակէր Լիբանանում շահ ունեցող պետութիւն-
ներից ոչ մէկի կողմը: Այս պայմաններում էր, որ Լիբա-
նանի կառավարիչ ընտրեց կայսերական ախոռների վե-
րատեսուչ դիվիզիօնի ժեներալ Մուղաֆֆէր փաշան (կոմս
Չայկովսկի):

Մուղաֆֆէր փաշան օրինակելի տիպար է այն բար-
ձրաստիճան բախտախնդիրների, որոնք մեծ դեր են խա-

զուժ արևելքի քաղաքական ասպարէզում: 19-րդ դարի առաջին կիսամեակում նրա հայրը ուսական Լեհաստանից գաղթելով Տաճկաստան՝ այստեղ ընդունեց մահմետականութիւն և ստանալով գիվիզիօնի ժեներալի պաշտօն՝ հունգարացի լեհ փախստականներից և դորբուչա կողակների ժառանգներից կազմակերպեց օսմանեան կողակների երկու գունդ: Նորից յարաբերութեան մէջ մտնելով ուս կառավարութեան հետ՝ Ղոխմի պատերազմի ժամանակ նա կրկին քրիստոնէութիւն ընդունեց և մեծ որդու հետ վերադառնալով Վարշաւա՝ յետ ստացու յարբունիս գրաւած կալածքները:

Չայկովսկու կրտսեր որդին՝ Մուզաֆֆէրը մնաց Պօլսում, զինուորական կրթութիւն ստացաւ Փրանսիացի Սէնսէրի դպրոցում ու պաշտօնեայ նշանակեց Արդիւ Ազիզի պահակախմբում:

1877-78-ի պատերազմի ժամանակ նա մասնակցում էր իւր հեծելազօրքի հազարապետ՝ Մէհմետ Ալի փաշայի բանակում: Պատերազմից յետոյ մասամբ շնորհիւ իր դերմանասէր ուղղութեան և Քօն դեր Հօլց փաշայի բարեկամութեան՝ նա ժեներալի տիտղոս ստացաւ և կայսերական ակադեմիայի վերատեսուչ նշանակեցաւ:

Սուլթանը Մուզաֆֆէր փաշային միշտ լաւ աչքով էր նայում. սա իր քաղցրաբարոյ անհատական յատկութիւնների հետ միասին՝ երբեք չէ ունեցած բնաւորութեան անկախութիւն, ոչինչ չի գործած և ոչ մի խօսք չի արտասանած, որը կարող լինէր չզուր գալ իր տիրոջը: Այս բանի պերճախօս ապացոյցն է այն հռչակած խառն յանձնաժողովը, որը նշանակեց սուլթանի կողմից՝ կոտորածների պատասխանատուներին գտնելու և նրանց պատժելու նպատակով:

Պալատի պաշտօնեաների հետ միասին—ինչպիսին է Իզզէտ բէյ (այժմ Իզզէտ փաշայ) կամ Բ. Գուռը, որոնք նպատակ ունէին մեղաւոր ցուցնել հայերին—յանձնաժողովին մասնակցում էին նաև տաճկաց ծառայութեան մէջ գտնուող եւրօպացիներ՝ գերմանացի ինստրուկտօր Ամպհոլները, Ախալիս և Լէկոկ փաշաները, ինչպէս և տաճկահայատակ եւրօպացիներ ու Մուզաֆֆէր փաշան:

Մինչդեռ Ախալիս փաշան հրատարում էր մասնակցել յանձնաժողովին ու Ամպհոլներ և Լէկոկ փաշաները պահանջելով որ քննութիւնը իսկական և լուրջ լինէր՝ այդ առիթով Իզզէտ բէյի հետ կատարի վեճեր էին ունենում առանց նայելու. որ դա պալատին դուր կը գայ թէ ոչ՝ Մուզաֆֆէր փաշան «էվէտ էֆէնտըմ» էր պատասխանում տիրոջ պատգամատու Իզզէտ բէյի ամէն մի ասածին: Եթէ Ամպհոլների ու Լէկոկի պնդումների հիման վրայ յանձնաժողովը օրէցօր էլ յետաձգէր իր նիստերը ու վերջացնէր փակելով իր գործունէութիւնը, եթէ նա ընդունէր այն որոշումը, որի համար գումարաւած էր, այսինքն եթէ յայտարարէր թէ հայերն էին քրդերին վնասողները—Մուզաֆֆէրը անշուշտ ստորագրելու էր այդ որոշումը երկու ձեռքով: . . Հասկանալի է, որ երբեք չէր ոչ մի առիթ չունէին դժգոհ լինելու Մուզաֆֆէրի ընտրութիւնից, ուստի և դեսպանների կայացրած վճիռը հաստատեցաւ սուլթանի կողմից:

Այս անգամ ևս մեծ պետութիւնների «հսկողութիւնը Լիբանանի վրայ» դարձաւ կոմեդիա. Հակառակ տեղական ազգաբնակչութեան և Եւրօպայի շահերի՝ նրան կառավարիչ նշանակեց մէկը, որի բոլոր արժանաւորութիւնը ոչ մի արժանաւորութիւն չունենալու մէջն է կայանում:

Փ Ո Ք Ր Ի Կ Դ Ա Ս Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ա Յ Ի Ն

Թիւրքիան ստացաւ մի խրատական դաս Խտալիայի կողմից: Աբրընս, ինչպէս յայտնի է, Կարմիր ծովի հարաւարեւմտեան ափերում՝ ունի բաւականին մեծ գաղութ, Էրիթրէ անունով: Էրիթրէի իտալահայատակ եւրօպացի վաճառականները, բացի Հաբէշտանի և Ափրիկէի խորքերից, խոշոր վաճառականական յարաբերութիւններ ունին և Կարմիր ծովի արևելեան ափի հետ, որը կազմում է Թիւրքիայի Եմէնի կուսակալութեան մի մասը:

Սակայն, ինչպէս Թիւրքիայի միւս վայրերում, խաղաղութիւնը անկարող է գոյութիւն ունենալ և Եմէնի ափերում: Այս անգամ Թիւրքիայի ծովասպատակներն էին, որ գործում էին Կարմիր ծովի վրայ և հանդիստ չէին տալիս իտալահայատակ նաւավարներին:

Եւ ինչպէս միշտ, Թիւրքիան ինքը անընդունակ էր, կամ չէր կամենում ոչինչ անել:

Եւ ինչպէս միշտ, Թիւրքիայի վրայ ազդեց, նրան սթափեցրեց միակ միջոցը — բռնի ուժը:

Օգտուելով աւազակութեան մի սովորական դէպքից, երբ ծովասպատակները պատսպարել էին Միդրէի կղզիի վրայ, իսկ Հօլէիդայի թիւրք կառավարիչը հրատարում էր յանձնել աւազակներին, իտալական «Պիէմօնտ» զբահաւորը դիմում է կտրուկ ճանապարհի՝ ուժեղացնում է Միդրէի կղզին, պատժում մեղաւորներին, և պահանջում սուլթանի կառավարութիւնից կատարել իր պահանջները՝ ոչնչացնել ծովասպատակների բոլոր առագաստաւոր մակոյկները, վճարել 40 հազար ֆրանք յօգուտ երկու սպանած իտալացիների ընտանիքների և վնասած էրիթրէահայատակների, ճանաչել Էրիթրէահայատակ նաւավարների արտօնեալ դրութիւնը, ինչպէս դա տրւած է միւս եւրօպահայատակների վերաբերմամբ:

Թիւրքիան, առանց ծայրուն հանելու, կատարում է Խտալիայի բոլոր պահանջները:

Ռ Ո Ւ Ս Ս Յ Յ Ե Ղ Ա Փ Ո Խ Ս Ա Մ Ն Շ Ա Ր Ժ Ո Ւ Մ Ը

Ռուսաց յնդափոխական շարժումը նոր չէ, նա ունի իր պատկառելի անցեալը, բազմաթիւ նահատակների արեւմտ սրբազորւած երկար պատմութիւնը: Մեր նպատակից դուրս է երկարօրէն կանգ առնել այդ անցեալի վրայ, մննջ կ'աշխատենք միմիայն ընդամենը գծերով ցոյց տալ այն մեծ յառաջանումութիւնը, որ արել է ուս յնդափոխական շարժումը վերջին 20-25 տարւայ մէջ ևս մասնամեծ անել այն ընտրոջ, աչքի ընկնող գծերի վրայ, որ ներկայումս նկատուի են այդ շարժման ընթացքի մէջ:

Ռուսաց յնդափոխական շարժման ամենազգլաւոր ևս միութարական կողմն այն է, որ նա այլևս չի սահմանափակում ինչ, ինտելեկտու շքամներում, որոնք շիւում էին գրեթէ բացառապէս բանւոր դասակարգի նւտ, այն էլ շատ քիչ շահով: Մրմինց 20 տարի առաջ «Եսարոնայիսա մօլեւա»-ն, որ ստանիւ անգամ յնդափոխական շարժմանը տւեց քաղաքական կռիւ բնաւորութիւնը երազել անգամ չէր կարող, որ յնդափոխական գործը կունենայ այնպիսի ժողովրդականութիւն, որպիսին ունի այժմ: Այո, այն ժամանակ այդ գործով հետաքրքրուում էին գլխուտրապէս ուսանողները ևս բանւորները, այն երկու դասակարգերը, որոնք ամէն տեղ ու ամէն երկրում կազմում են յնդափոխական գործի սուսնակարգը: Իգուր չեն սովորեցնում նորակոչ ուս գիւնդներին թէ «արտաքին թշուախները ուսանողներն ու բանւորները»: Երկրագործ դասակարգը Ռուսաստանում, որ կազմում է երկրի ազգաբնակչութեան ճնշող մեծամասնութիւնը, կռիւ է անտարբեր, եւկ երբեմն էլ ընդդէմ յնդափոխութեան: Ինչ

կանները ծանր յիշողութիւններ էին արթնացնում և սրտի կակիծ առաջացնում:

Բասենի գիւղերում գաղթականները բաժանեցին տների վրայ, ծախսի խնայողութիւն անելու համար: Ամբողջ մէկ ու կէս ամիս, ամենայն համբերողութեամբ, հազար ու մի զրկանքներ կրելով, Բասենի հայ ժողովուրդը անտրտունջ տարաւ այդ ահաբեկ բեռը այն յուսով թէ վերջապէս հասել է ժամը խեղճ, տարագիր գաղթականներին հայրենի օձախի տակ հանգիստ վայելելու, բայց աւաղ... Տաճիկ կառավարութիւնից ոչ պակաս անխեղճ կովկասեան ռուս վարչութիւնը սահմանի վրայ պաշտօնապէս արգիլեց նրանց՝ առաջ խաղալ և ցոյց տւեց նրանց Պարսկաստանի ճանապարհը... Կաղթականների հոսանքը շարժեց դէպի Արարատեան նահանգը, այնտեղից Պարսկաստան անցնելու համար, Բայց հազիւ կազմուեալ մօտերքն էին հասել խեղճերը: Երբ ռուս «ստրաժնիկերը» (պահապաններ) շրջապատելով յետ դարձրին նրանց դէպի Կարս:

Իւ այսպէս երկու ամբողջ ամիս գաղթականներին մի տեղից միւս տեղ քաշքշելուց յետոյ, այսօր բոլորին հաւաքել են քաղաքը և ստիպում են, որ բոլորն էլ ռուսահպատակ գրուին: Գաղթականները նորից մերժում են և առ այժմ մեծամասնութիւնը ցրել է Շիրակի գիւղերը ու ծանրացել գիւղացիների վրայ. մի փոքրիկ մասը վերագործել է իր նախկին տեղը և մի բաւականին խոշոր թիւն էլ քաղաքումը սպասում է, թէ ինչո՞ւ համար, ոչ որ չգիտէ:

Թէ գիւղերում և թէ քաղաքում անորոշութեան մէջ գտնուող գաղթականների շնորհիւ ստեղծւել է շատ ծանր դրութիւն: Յանցանքները շատնում են և վախ կայ, որ շատերը տրւեն ձրիակերութեան, դիմեն խաչագողական ճանապարհներին:

Վերագործող գաղթականների հոսանքը սահմանում բաւականին դոհեր տւեց. տասը հոգի փախչելու փորձ են արել որոնցից հնգի սպանւած գիւղները գտել են ռուսական սահմանում, իսկ միւս հինգը անցել բայց բռնւել են և այժմ տաճկաց բանտերումն են: Բացի դրանցից, երկու հոգի մեռել են հիւանդութիւնից և մի հոգի էլ ֆուրգոնից վայր է գլուխը և մեռել: Մեռնող երեխաների թիւը տասնեակներով են հաշուում:

ՆԱՄԱԿ ՊԱՐՍԿԱ-ՏԱՂԿԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳԻԹԻՅՑ

Նոր լուրեր են պտտում թէ սուլթանը կարգադրել է բանտարկեալների համար մի նոր տեսակի կոտորած՝ նրանց պէտք է մեռնեն բանտերում:

Բայազիտում կախազան բարձրացրած Խաչատուր վարժապետի և հայդուկ Աւետիս Յարոյի հետ, ինչպէս ասում են, կախած է և մի քիւրդ՝ յեղափոխականներին օգնած լինելու պատճառով: Նոյն տեղում զինուորականները փախցրել են մի հայ աղջիկ, որից քաղաքում մեծ յուզում է առաջացել: Սուլթանական նոր իրատէն յայտնում է գաւառապետներին՝ ունէ մի տեղ երկու անձերի վկայութեամբ հաստատուած յեղափոխականներին կախել առանց երկար-բարակ հարցաքննութեան:

Սահմանի վրայ աւելացել են թիւրք զօրքեր: Արտասահմանի թիւրք հիւպատոսները անդադար հեռագիրներ են տալիս յեղափոխականների շարժումների (°) մասին:

Կասկածում են, որ նոր գաղթականներութիւններ պիտի հաստատուին մեր սահմանի վրայ: Այդ մասին յատկապէս հայերը դիմել են շահին, վերջինս ընդունել է: Թիւրքերը կասկածում են, թէ դրանք բոլորն էլ յեղափոխականներ են:

Մ Ա Հ Ի Ա Ն Պ Ա Տ Ի Ժ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Արևմտեան Բիւրօի 1896 թ. Լակիր և վերջերս Կ. Պօլսոյ Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէի վճռի համաձայն՝ ապրիլի 10-ին Բաթում քաղաքում տեւորի ենթարկեց Երզնկայի Էրկան գիւղացի, 28 տարեկան, սափրիչ Մ Ե Լ ք օ ն Բ է օ ս ե ա ն, որը 1896 թ. ի վեր Դաշնակցութեան պատկանող 10 հրացաններ իւրացրել և անյայտացել էր: Ահաբեկիչները ազատ են:

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ԱՐԵՒՍՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՆ ստացած է՝

ՌՈՒՔՐԵՇՏԻ նորակազմ «Անդրանիկ» խմբից (Խոսի միջոցաւ) 20 Ֆրանք, հանգանակած հետևեալ կերպով՝ Եամիրամ 5 Ֆր., Խոս 2, Թուշու, Հայկազ, Կանդիտան, Լարաբաղի Խեչօ, Սըմբատ, Առիւծ, Միսօ, Աւօ, Զարսնեան, տիկին Աշխէն, տիկին Անուշի մէկ-ական, Լեւոնի 1. 40, Սեբոք 0. 60 Ֆրանք:

ՌՈՒՇՈՒՆԻՅՑ (Վարդօի միջոցաւ № 26-ով հանգանակած) 580 արծաթ ԼԷՎ, հետևեալ անձերից՝ Բ. Ուս 100 արծաթ ԼԷՎ, Թիւ 4 100, Թիւ 1000 50, Անուշի 50, Ա. . . 40, Թիւ 3 40, Գ. Ն. 20, Թիւ 20 20, Անձ, Ուս, Թիւ 123, Արծիւ, Թիւ 31 10-ական, Ասլան 6, Լազ, Պէճ, Թիւ 10, Պ. Գրիգորեան, Պ. Վարդանեան, Ուս, Գաբրիէլեան Փափազ, Թիւ 55, Բազէ 5-ական, Ուս, Ստեփան Գ., Պետրոս, Վաղարշակ Բ. 3-ական, Արեւ, Թիւ 60, Յ. Թէրզեան, Թիւ 2, Ուս 2-ական, Թիւ 36 1, Ռուսչուկի դաշնակցական «Սեբոք» խմբից 30 արծաթ ԼԷՎ:

ԳԱՅԻՐԵՆՑ (Կար. Այվ-ից) 23 Ֆր., Յորդանանից (Սուրբ-բայա, Ճաւա կղզի) 20 Ֆր., ԵՌՆՇՈՒՅՑ (օր. Թ.-ի միջոցով) ի նպաստ «Պրօ Արմէնիայի» 27 Ֆր., Ամերիկայի ԲՕՍՏՕՆԻ ինքնապաշտ. Յանժախիմից 10 անգլ. ոսկի 4 շիլլին 1 ա., երկու որոշ վայրը հասցնելու համար:

Ընդհանուր գումար 928 Ֆրանք:

ՆԱԻԱՀԱՆԳՍՏԻ Կեդր. Կոմիտէն՝

Բ. «Կայծակ» խ. 61 ոտքի, «Արշալիր» խ. 50, «Վարազդատ» խ. 30, «Գազան Տարծնեցի» խ. 40, «Խաչապետ» խ. 30, «Առիւծ» խ. 14, վտանգւած մի ընկերոջ 20, «Արծիւ» խ. 7. 20, «Բիւրակ» խ. 13, «Արարատ» խ. 20. 30, «Խիլար» խ. 9, «Ռուբինեանց» խ. 10, «Չինուր» խ. 15, «Ծովասար» խ. 16. 50, «Արմատ» խ. 25, Գաղթավայրի «Եգիպտացի» խմբի 1902 թ. Բ. քառամսեայ անդամավճար 18. 75, Արծաթ շուր գիւղի «Սեբոք» խմբից 6 ոտքի: Գումար 385 ոտքի 45 կոպէկ:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ՝

Թ. քաղաքում հանգանակած է յօգուտ «Իրօշակ»-ի.— նաստակների յիշատակին 50, դուան, Բանասէր 25, Անոր-Աղբերի յիշատակին 15, Ջհան 15, Յոյս 15, Գ. Շ. 20, Մ. Խարբերոցի 15, Ուս 20, Ուս մ. 10, Մ. Միլաստանց 30, Ապրօ 50, Փարոս 10, Ախ երանի 15, Պ. Պետրոսեան 10, Ուս 5, Րաֆֆիի յիշատակին 50, Ուս Մ. 10, Թաղէտ 20, Խենթ 5, Միքայէլեան 10, Արամ 6 դուան: Գումար 415 դուան:

ՌՈՒՄԱՆԻԱ՝

ԳԱՆՈՒՅՑ նմանակութեան սեպտ.—հոկտ հանգանակւած՝ «Վարազ» խ. 36 Ֆրանք, «Կարին» խ. 28, «Հազուէ» խ. 36, «Նոր-Դար» խ. 36, «Սեբոք-Աղբեր» խ. 35, «Չինասէր» խ. 33, «Սիւսպու» խ. 24. 60, «Փէրայի» խ. 42. 30, «Տրոյատ» խ. 20. 25, «Տարած» խ. 18, Գ. Պրահայի «Առիւծ» խ. 56, պատկերէ մը 1, համակողղէ մը Ա. Տեմ. 5 Ֆր.: Գումար 371 Ֆրանք 15 սանթիմ:

Խմբագրութեան գիմել հետևեալ հասցեով՝
Rédaction du «Droschak», Genève (Suisse)